

«ՈՒՒՏ ԱՐԱՐԱՏԻ» ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ

ՈՒՒՏ

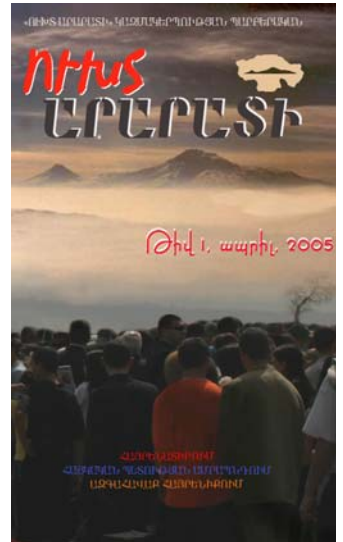
ԱՐԱՐԱՏԻ

Թիվ 1, ապրիլ, 2005

ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐՈՒՄ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒՄ
ԱԶԳԱՀԱՎԱՔ ՀԱՅՐԵՆԻՔՈՒՄ

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳ ՈՒՏՏԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ՝

**ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐՈՒՄ,
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱԴԵԴՈՒՄ,
ԱԶԳԱՆԱՎԱՔ՝ ՀԱՅՐԵՆԻՔՈՒՄ**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

«Ուխտ Արարատի»

կազմակերպության հայտարարությունը ... էջ 1...

Մեծ եղեռնի 90-րդ տարելիցը

Մեծ եղեռն. իրողություն և դատապարտում ... էջ 2...

Մավր Դանիելյան

Միջազգային համաժողով ... էջ 3...

Արիս Դազինյան

Հայոց ցեղասպանություն. անդրադարձ

Հարցազրույց Թեսսա Յոֆմանի հետ ... էջ 4...

Հասմիկ Գուլակյան

Ազգային-ազատագրական պայքար

Ինքնապաշտպանական մարտերը Մեծ եղեռնի տարիներին ... էջ 7...

Հովհաննես Զատիկյան

Մշակութային եղեռն

Հայկական հուշարձանների ճակատագիրը հարևան երկրներում ... էջ 9...

Արմեն Հախնազարյան

Ապրիլյան իրադարձությունների ժամանակագրությունից ... էջ 12...

Հայոց նորագույն պատմությունից

Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը Երևանում ... էջ 13...

Նվարդ Բոդյան

Ազատագրական պայքար. նորագույն փուլ

ԱՍԱԼԱ-ի պատմությունից ... էջ 17...

Տիգրան Փաշաբեգյան

Արամ Բասմաջյանի նահատակության 20-րդ տարելիցը ... էջ 20...

Հասմիկ Գուլակյան

«Սա Հայաստան է և... վերջ» ... էջ 21...

Գագիկ Գինոսյան

Տարածաշրջան

Օսմ. կայսրության վերջին տասնամյակների պատմությունից ... էջ 25...

Էմմա Բեգիջյանյան

Հայոց ցեղասպանություն. տեսակետ

«Էթնիկ գտումը ցեղասպանություն է» ... էջ 28...

Հալիլ Բերքբայ

Ինչպիսին կլինեն Գ. Նժդեհի մեթոդայ ելույթը ... էջ 30...

Զորի Զորոյան

Մենք՝ օտար մամուլում

Արաբերեն հրատարակություններ՝ հայկական նյութերով ... էջ 31...

Լևոն Զուրաբյան

Նոր հրատարակություններ

ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ հրատարակությունները ... էջ 34...

ՈՒՏՏ ԱՐԱՐԱՏԻ
«Ուխտ Արարատի»
կազմակերպության
պարբերական

Տպաքանակը՝ 1500
Ծավալը՝ 4.5 տպ. մամուլ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Համարի թողարկման
պատասխանատու՝
Գևորգ Յազըճյան

Ստորագրվել է
տպագրության
4. 05. 2005

Խմբագրության հասցեն
375023, Երևան-23,
Ագաթանգեղոսի փող., 2

OUKHT ARARATI -
Official periodical of
“Oukht Ararati”
organisation

EDITORIAL BOARD

Responsible of the issue:
Gevorg Yazedjian

Address: 375023,
Yerevan-23,
Agatangeghosi str. 2

«Ուխտ Արարատի»
ամսագրից նյութեր
արտատպելիս աղբյուրը
չհղելը և հեղինակի անունը
չնշելը բարոյական չէ՝:

ԴԻԿԱՆ

ՄԵՆԵՐՄԵՏԻ

ՆԱԽԿԻՆ ԲԱՂԲԱՆՏԱՐԿՅԱԼՆԵՐԻ ԵՎ ԱԶՍԱՍԱՐՏԻԿՆԵՐԻ

ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

30 տարի առաջ՝ 1975 թ. հունվարի 20-ին ՀԱՀԳԲ-ն ծնվեց ուղղորդելու հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը նոր ժամանակներում, և մենք զինվորագրվեցինք նրան: Նա փորձեց պատասխաններ գտնել հայությանը հուզող հին ու նոր հարցադրումներին: Մեծ եղեռնից անցել էր 60 տարի, իսկ մարդկային խիղճը, չնչին բացառություններով, լռում էր: Հայոց Հայրենիքի՝ թուրքերի գրաված տարածքներն սպասում էին իրենց իսկական տերերին, Հայոց Արևելից կողմանց և Ջավախքի հայությունը՝ միանալու Խորհրդային Հայաստանին: Սփյուռքի հայությունը, ավանդական կուսակցությունների հռչակած ինքնապատակ հայապահպանության քաղաքականության հետևանքով, օրի օրի խրվում էր ծուլման ճահիճում: ՀԱՀԳԲ-ն հանգեց հիմնական եզրակացության՝ բռնագրաված հայկական հողերի ազատագրության ճանապարհը մեկն է՝ զինյալ ազգային-ազատագրական պայքարը, իսկ այդ ճանապարհը հարկավոր է կտրել համախմբված, հեռու ամեն տեսակի տարածայնություններից, որովհետև հայության հայրենիքն ազատանալու միակ երաշխիքը Հայոց Հայրենիքում համախմբվելն է:

ՀԱՀԳԲ-ի սկզբնավորման ժամանակ հայկական հանրապետությունը Խորհրդային Միության կազմում էր և չունեց համահայկական խնդիրներով զբաղվելու հնարավորություն: Այսօր պատկերն այլ է: Մեկ տասնամյակից ավելի է՝ ունենք միջազգայնորեն ճանաչված սեփական պետականություն՝ անկախություն հռչակած Հայաստանի Հանրապետությունը, Հայրենիքի ազատագրված տարածքներ, հաղթանակած բանակ: Այդուհանդերձ, բացի Հայոց Արևելից կողմանց տարածքների մի մասից,

Հայոց Հայրենիքի մեծագույն մասը դեռևս բռնագրավված է, հայրենադարձության փոխարեն շարունակվում են կործանարար արտագաղթն ու «սպիտակ» եղեռնը, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը օտարների համար վերածվել է աշխարհաքաղաքական շահերի մանրադրամի, իսկ հայերի մի զգալի զանգվածի համար էլ այն հավասարեցվել է Հայկական հարցի «լուծման» ինքնախաբեկանքի:

Հայությունն իր բոլոր հատվածներով՝ հայրենաբնակ և սփյուռքված հայությունն ու հայոց ազգային պետությունը, պարտավոր են հետապնդել Արցախյան հարցի լուծումը և պահպանել ու էլ ավելի ամրապնդել հայկական երկու հանրապետությունների տարածքային ամբողջականությունն ու գերիշխանությունը: Բոլորս պարտավոր ենք հետապնդել նաև Հայկական հարցի լուծումը, որը, ըստ մեզ, նշանակում է հետևյալ եռամիասնությունը՝

1. Հայրենիքի՝ Հայկական լեռնաշխարհի գրավյալ բոլոր տարածքների վերատիրումը,

2. Այդ տարածքներում բացառապես հայկական գերիշխանության հաստատումը,

3. Ազգահավաքը Հայրենիքում: Հայկական հարցի լուծման հետապնդումը հնարավոր է համազգային ջանքերով՝ հայոց ազգային պետության գլխավորությամբ:

Կոչ ենք անում հայկական բոլոր կազմակերպություններին և, ընդհանրապես, աշխարհով մեկ սփռված հայությանը՝ համախմբվելու Հայոց միակ Հայրենիքի գաղափարի և Հայոց ազգային պետականության իրողության շուրջ:

ՀԱՀԳԲ-ի 30-ամյակի, Հայոց ցեղասպանության 90-րդ տարելիցի, մաշտոցյան գրերի գյուտի 1600 և

հայոց առաջին ռազմական հաղթանակի՝ Բելի դեմ Հայկի ու հայկյանների ազատամարտի 4500-ամյակների այս տարում, մենք՝ այս նորաստեղծ կազմակերպության անդամներս, խոստանում ենք շարունակել մեր պայքարը նոր պայմաններում, ուստի և պարտավորվում ենք՝

1. Ամենուրեք քարոզել և շարունակել սեփական օրինակով ամրապնդել հայոց միակ Հայրենիքի՝ Հայկական լեռնաշխարհի, նրա ամբողջական ազատագրության և սփյուռքահայության՝ Հայոց Հայրենիք վերադարձով ազգահավաքի գաղափարները:

2. Հնարավորինս սատարել մեր պետությանը, նրա միջոցով տեր կանգնել մեր ազգային իրավունքներին և ապահովել հայ անհատին վայել կենսակերպն ու դրա հարատևումը հայոց բնօրրանում:

3. Հայ ազատամարտիկին վայել վարքագծով ու կենսակերպով օրինակ ծառայել եկող սերունդներին:

Մենք հանդես ենք գալիս միայն մեր անունից և թույլ չենք տա, որ շահարկեն Նորագույն զինյալ ազատագրական պայքարի նահատակների, նախկին քաղբանտարկյալների և ազատամարտիկների հիշատակը, վաստակն ու գործը:

Տարիներ անց կողք-կողքի գալով ու միավորվելով, մենք՝ Արարատի ուխտյալներս, մեկ անգամ ևս վերահաստատում ենք Ազգին ու Հայրենիքին անմնացորդ նվիրվելու մեր երդումը՝ «սրբազան խենթերի» ուխտական ուխտով:

Երևան, 24-ը ապրիլի, 2005 թ.
«Ուխտ Արարատի» Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի նախկին քաղբանտարկյալների և ազատամարտիկների միություն հասարակական կազմակերպություն

«Ուխտ Արարատի» ամսագիրը շարունակելու է վերջին տարիներին երևանում լույս տեսած, սակայն ինչ-ինչ հանգամանքների թերուսով դադարեցված «Վասն հայության» և «Շրջադարձ» պարբերականների ավանդույթներն ու գաղափարական ուղղվածությունը:
 Մեր ամսագրի Ուվանդակությունը թիվեր է համանուն կազմակերպության հիմնադրույթներից, որոնք շարադրված են «Ուխտ Արարատի»-ի 2005 թ. ապրիլի 24-ի հայտարարության մեջ:
 Խմբագրություն

Ապրիլի 18-19-ը ՀՀ ԳԱԱ նախագահության նիստերի դահլիճում և ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի սրահում տեղի ունեցավ գիտաժողով՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 90-րդ տարելիցին: Չորս տասնյակից ավելի գեկուցումներում ներկայացվեցին թուրքիայի նվաճողական քաղաքականությունը (սկսած դեռևս 11-րդ դարից), հայերի և մյուս ազգային փոքրամասնությունների՝ պետական մակարդակով իրագործված ցեղասպանությունը:

Գիտաժողովը բացեց ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ֆադեյ Սարգսյանը: Հրատարակվեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի և ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ Արթուր Բաղդասարյանի ուղերձները, ելույթ ունեցավ ՀՀ վարչապետ Անդրանիկ Սարգսյանը:

- Ինչպիսին է Թուրքիայի հասարակական կարծիքը Հայոց ցեղասպանությունից 90 տարի անց: Այս մասին իր ուսումնասիրությունների արդյունքը հրատարակեց սոցիոլոգ **Փևրոզ Պողոսյանը**: Թուրքիայի 34 և ՀՀ 21 քաղաքներում հարցումներից պարզվել է, որ թուրքերը հայերի մասին ավելի քիչ բան գիտեն, քան հակառակը: Նրանց կարծիքով՝ ՀՀ բնակչության թիվը յոթուսու միլիոն է, և մեր հանրապետությունը ելք ունի դեպի Սև, Կասպից և Միջերկրական ծովեր: Հարցվածների 54 տոկոսի կարծիքով՝ հայերը քրիստոնյա են, 22 տոկոսի կարծիքով՝ հուդայական: Յուրաքանչյուր հինգերորդ թուրք գիտե, որ ցեղասպանություն է տեղի ունեցել: Առավել առաջադեմ, հատկապես կրթական բարձր մակարդակ ունեցող թուրքերը հոգեբանորեն պատրաստ են ցեղասպանության ճանաչմանը:

- Միջազգային իրավական նորմերով արդյո՞ք դատապարտելի է թուրքերի կատարած ցեղասպանությունը: Վկայակոչելով բազմաթիվ օրենսդրական ակտեր՝ ՀՀ Սահմանադրական դատարանի փոխնախագահ, իրավ. գիտ. դոկտոր **Վլադիմիր Հովհաննիսյանը** նշեց, որ այս հարցի պատասխանը դրական է: Չնայած մեծ տերությունները չկամեցին հայերի ցեղասպանությունը, սակայն դեռևս Սևրի հաշտության պայմանագրի նախապատրաստումից առաջ միջազգայնացվեց թուրքերի պատասխանատվության անհրաժեշտության հարցը: Հենց իրենք՝ թուրքերը դատեցին ցեղասպանության հանցագործներին:

- Հայերի և այլ ազգերի բռնի մահմեղականացումը պետական քաղաքականություն էր Թուրքիայում, որն իրականացվել է դարեր շարունակ: ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմ. գիտ. դոկտոր **Բաբկեն Հարությունյանը** նշեց, որ միայն 1915-1916 թթ. առնվազն 250 հազարից ավելի կին ու երեխա բռնի մահմեղականացվել են: Նրանք այսօր էլ իրենց ընտանիքներում քրիստոնյա են, իսկ դրանում ներկայումս են որպես մահմեղականներ: Ներկայումս նման հայերի թիվը Թուրքիայում 400 հազարից ավելի է: Վաղուց արդեն ժամանակն է ՀՀ-

ում ունենալ ռադիո-հեռուստատեսային կայաններ՝ նրանց համար թուրքերեն և քրդերեն հատուկ հաղորդումներ հեռարձակելու համար, որպեսզի կառողանանք նրանց մեջ աստիճանաբար արթնացնել ազգային զգացումներ, նրանց վերադարձնել ազգային արմատներին:

- Թուրքերը վկայակոչում են, որ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոմկենցիան հետադարձ ուժ չունի, բայց ինչպե՞ս եղավ, որ այն տարածվեց դրանից առաջ՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում իրագործված հրեաների ցեղասպանության վրա, - ասաց պատմ. գիտ. դոկտոր **Ստեփան Ստեփանյանը**: - Եվ ապա՝ այդ կոմկենցիայից քսան տարի անց՝ 1968 թ. նոյեմբերի 28-ին, ընդունվեց մի նոր կոմկենցիա, ուր նշված էր, որ ցեղասպանության հանցագործությունը վաղեմություն չունի: Ժամանակն է, որ անցնենք պայքարի երկրորդ փուլին՝ ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման պահանջից անցնենք նրա հետևանքների վերացման գործընթացին:

- Մեկնաբանելով 1920-1990 թթ. խորհրդային իշխանությունների վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նկատմամբ՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, պատմ. գիտ. դոկտոր **Աշոտ Մելքոնյանը** հանգամանորեն ներկայացրեց ՀՀ ղեկավարների քաղաքականությունը՝ անկախության հռչակումից հետո, երբ թվում էր, թե Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը կդառնա արտաքին քաղաքականության բաղադրամաս: Բայց այդպես չեղավ: 1990 թ. օգոստոսին, երբ քննարկվում էր Հայաստանի Անկախության հռչակագիրը, բուռն վեճեր առաջացան Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող հարցի շուրջ: 1995 թ. ապրիլին ՀՀ առաջին նախագահին իր ճառում Հայոց ցեղասպանությունը որակեց զուտ զգացական խնդիր: «Այս մոտեցումները վիճելի են և գիտականորեն սխալ, - ասաց բանախոսը: - Այդ քաղաքականությունը շարունակվեց մինչև 1998 թ., որից հետո հանրապետության նախագահի մակարդակով հարցը հնչեցվեց ՄԱԿ-ում, այնուհետև՝ Ստամբուլում: Այս հարցում պետական քաղաքականությունը շրջադարձ կա-

տարեց. մի շարք պետություններ ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանությունը:

Ըստ Ա. Մելքոնյանի՝ այդ մարտավարությունը պետք է շարունակվի, և էլ ավելի ուժեղացվի ճնշումը Թուրքիայի վրա:

Գիտաժողովի երկօրյա նիստերից հետո հրավիրվեց «կլոր սեղան», որի մասնակիցները նշեցին ցեղասպանության ճանաչման պայքարի հետագա ուղիները: «Կլոր սեղանը» վարեց ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, պատմ. գիտ. դոկտոր **Նիկոլայ Հովհաննիսյանը**:

- Իննսուն տարի խոսում ենք ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման մասին: Որքա՞ն կարելի է նույն ձևով շարունակել, - ասաց գիտնականը: - Հիմա թուրքերը կմտածեն թող որքան կարող են խոսեն, հարցը որքան հնանա, այնքան կմոռացվի: Այլևս նշանակություն չունի, թե որքան աղբյուրային նյութեր ենք կուտակել, օտար լեզուներով որքան գրքեր ենք հրատարակել: Եթե անգամ այդ ամենը թարգմանենք և հրատարակենք աշխարհի բոլոր լեզուներով, դրանով հարցը չի լուծվի: Թուրքիան չի ուզում ճանաչել ցեղասպանության իրողությունը ո՛չ նրա համար, որ արխիվային ինչ-որ նյութերի պակաս կա: Հայ պատմաբաններս պետք է սրանից եզրակացություններ անենք, նոր ուղիներ որոնենք մեր հետագա ուսումնասիրությունների դաշտն ընդլայնելու համար: Օրինակ՝ պարզվում է, որ աշխարհում շատ ուժեր դնում են այն հարցը, թե ընդունված հանրահայտ կոմկենցիաները որքանով են կիրառելի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար: Թուրքերն այս հարցում մեզանից առաջ են անցել՝ վկայակոչելով՝ այդ կոմկենցիաները հետադարձ ուժ չունեն: Պետք է պարզենք՝ ի՞նչ է նշանակում ճանաչել ցեղասպանությունը... Չեն ժխտում, ունենք ձեռքբերումներ, բայց դրանք իրենց սպառել են, արված աշխատանքը բացատրական է, որը գիտական առումով բավարար չէ: Պետք է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար պայքարը բարձրացնել նոր մակարդակի: Ինչպե՞ս:

Պատրաստեց Սավր Դանիելյանը

Հայոց Ցեղասպանության 90-րդ տարեփոխյան նվիրված միջոցառումների շարքում առանձնահատուկ էր ապրիլի 20-21-ը երևանում տեղի ունեցած «Ծանրագույն հանցանք, ծայրագույն մարտահրավեր» միջազգային համաժողովը: Պետական հանձնաժողովի հովանու ներքո անցկացված միջոցառումը կազմակերպել էր ՀՀ ԱԳ նախարարությունը: Նախապես ազդարարված էր համաժողովի գլխավոր նպատակը՝ «Մեկ անգամ ևս փորձել հասկանալ ցեղասպանության բնույթը, ուսումնասիրել ցեղասպանության ակունքները, գտնել բանաձևեր՝ այն կանխելու և հակազդելու համար»: Այլ կերպ ասած՝ միջոցառումն ի սկզբանե նպատակ չուներ որոնել կամ արձանագրել բուն Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման քաղաքական ուղիներ և առավելապես կրում էր գիտաժողովի բնույթ: Ուստի փոքր ինչ կանխակալ մոտեցման առկայության դեպքում լիովին հնարավոր է դառնում միջոցառումը դիտարկել ԱՄՆ Պետքարտուղարության՝ մեզ հրամցրած պաշտոնաթեզի համատեքստում, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության խնդիրը գիտական է, քաղաքական ուսումնասիրությունների առարկա չէ: Սա, ի դեպ, բավական լուրջ հանգամանք է, որը կարծես վրիպել է համաժողովի աշխատանքները լայնորեն լուսաբանող լրատվամիջոցների ուշադրությունից: Համեմայնդե՞ս չի արժանացել համարժեք ներկայացման...

Այս տեսակետի օգտին է վկայում նաև Չիկագոյի համալսարանի քաղաքագիտության և պատմության պրոֆեսոր, տիրահռչակ Ռոնալդ Սյունուն հղված պաշտոնական հրավերի փաստը: Համաժողովին մասնակցում էին հայ-թուրքական հաշտեցման և «անաչառ երկխոսության» վաշինգտոնյան ռազմավարության ջատագովների՝ Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը և ՀՀ առաջին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի նախկին գլխավոր խորհրդական, Միջիգանի համալսարանի հայոց արդի պատմության ամբիոնի վարիչ Ժիրայր Լիպարիտյանը: Վերջինս, ի դեպ, նույնիսկ նախագահում էր միստերից մեկուն: Բերված փաստերը թերևս անուղղակիորեն, սակայն ամբողջացնում են վերը նշված թեզի մասին հնչեցված տեսակետը: Ավելին, միջոցառման մասնակիցների քաղաքական ճամբարը ներկայացնող Խուսան Մենդեզը՝ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի՝ Ցեղասպանությունների կանխարգելման հարցերով հատուկ խորհրդականը, իր ելույթում նույնիսկ հարկ չհամարեց Հայոց եղեռնը որակել ցեղասպանություն: «Իմ պաշտոնի նկարագիրը թույլ չի տալիս որևէ զնահատական տալ տեղի ունեցած դեպքերին, - հայտարարեց նա: - Իմ հիմնական գործը ցեղասպանությունների կանխարգելումն է: Այն, ինչ տեղի ունեցավ ձեր ազգի հետ 1915-1923 թթ., որակում են ողբերգական դեպքեր, որոնց մասին հիշողությունը մեզ օգնում է մեր կանխարգելման աշխատանքներում: Ասվածը չի նշանակում, թե խուսափում են որևէ կոնկրետ բառից, բայց, որպես ՄԱԿ-ի պաշտոնյա, պետք է արտահայտեն իմ կազմակերպության կարծիքը»:

Որքան անկեղծ, նույնքան և ցինիկ այս խոստովանությունը, կարծում ենք, մեկնաբանությունների կարիք չունի...

Մյուս կողմից՝ «Ծանրագույն հանցանք, ծայրագույն մարտահրավեր» համաժողովը, որպես արդեն սոսկ գիտական միջոցառում, մեկ անգամ ևս կարողացավ բացահայտել հայրենական ցեղասպանագիտության ոլորտում առկա խոցերը և ըստ այդմ նախանշել ոլորտի զար-

գացման հեռանկարային ուղիները: Այն յուրատեսակ ահագնազ էր՝ ուղղված մեր մասնագետներին, քանզի շատերը տակավին անկարող են ամրագրել համաշխարհային քաղաքականության հորձանքում պտտվող նրբությունները՝ նրանց ընտելացնելով ազգային զգացողությանը: Մասնավորապես, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի թուրքիայի բաժնի վարիչ Ռուբեն Սաֆրաստյանը (անշուշտ, մեր լավագույն գիտնականներից մեկը), խոստովանում է, որ ինքը նույնիսկ ծանոթ չէ ԱՄՆ-ի ներկայիս նախագահ Ջորջ Բուշի՝ «Թուրքիան ժողովրդավարության 150-ամյա ավանդույթներ ունեցող երկիր է» հայտարարությանը: «Կարծում եմ, որ նման լուրերը չեն համապատասխանում իրականությանը», - նշեց նա ապրիլի 19-ին՝ ՀՀ ԳԱԱ հրավիրած գիտաժողովում (Ջորջ Բուշի «ստամբուլյան» այս հայտնի հայտարարությունը ժամանակին լայն արձագանք է գտել նաև հայրենական ՋԼՄ-ներում): Հայ մասնագետների ոչ միշտ ճկուն լինելու խնդիրը, որպես անհապաղ առողջացման ենթակա երևույթ, այսպիսով մնում է ազգային օրակարգում: Ինչևէ...

Աշխատանքային երկու օրերի ընթացքում ներկայների դատին հանձնվեց շուրջ երեք տասնյակ գեկույց: Հատկանշական է, որ բանախոսների գերակշռող մասը ներկայացնում էր ընդամենը չորս երկիր՝ ԱՄՆ, Թուրքիա, Իսրայել և ՀՀ: Կարծում ենք, որ այս հանգամանքը, ինչպես նաև՝ առաջին երեք պետական կազմավորումների ռազմավարական դաշնակից լինելու փաստը, արժանի են հատուկ ուշադրության (ռուսների, արաբների, ֆրանսիացիների և այլոց բացակայությունը հաստատում է այս համաժողովի՝ ամերիկա-իրեական օրհնություն ունենալու ենթադրությունը - խմբ.):

«Անձամբ ինձ պատասխանատու չեմ զգում 1915 թվականին տեղի ունեցածի համար և չեմ կարծում, թե մի սերնդի մեղքերի համար պիտի պատժվեն մյուս սերունդները, - նշեց իր ելույթում Ստամբուլի «Բիլգի» համալսարանի պրոֆեսոր Սուրատ Բելգեն: - Այդուհանդերձ, ես մի պետության քաղաքացի եմ, որտեղ դա տեղի է ունեցել, և որտեղ ժխտման քաղաքականությունը շարունակվում է: Այդ իմաստով ես պատասխանատու եմ»:

«Քանի դեռ Իսրայելում գործում է ներկայիս կոալիցիոն համակարգը, նա կշարունակի իր պրագմատիկ քաղաքականությունը՝ տեղի տալով Թուրքիայի ճնշումներին, - ընդգծեց իր ելույթում Ղուրթոստի նահատակների և հերոսների հիշատակի հանձնաժողովի գիտական խորհրդական Եհուդա Բաուերը: - Ես մի ճշմարտություն ասեմ՝ եթե ԱՄՆ կառավարությունը ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը, դրանից 30 վայրկյան անց այն կճանաչի Իսրայելը»:

«Ծանրագույն հանցանք, ծայրագույն մարտահրավեր» համաժողովի մասնակիցների թվում էր նաև Լեհաստանի նախկին նախագահ, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակակիր Լեխ Վալենսան, որն իր ելույթն սկսեց այսպես. «Եթե մեզանից որևէ մեկը մոռանա այդ հանցագործությունը և դրա պատճառած տառապանքները, թող Աստված մոռանա մեր մասին»:

Բայց մի՞թե հիշողությունն իր մեջ չպետք է կրի նաև առարկայական իմաստ, մանավանդ, երբ խոսքն այն միակ ազգի մասին է, որ ստիպված է կառուցել սեփական պետականությունը իր պատմական Հայրենիքի մեկ տասներորդ հատվածում...

- **Գիտությունը, գրա-
հրատարակչական գործը
և հասարակական գոր-
ծունեությունը Ձեզ հա-
մար այնքան են սերտա-
ծել, որ դարձել են այլևս
անբաժանելի: Ինչպե՞ս
սկսվեց Ձեր ծանոթությու-
նը Հայոց ցեղասպանու-
թյան պատմությանը:**

- Դա արդեն 30-ամյա պատմություն ունի: 1973 թ. Բեռլինի համալսարան-ներից մեկը խնդրեց ինձ դասախոսությունների մի շարք կարդալ բազմազգ մշակույթի մասին: Այն ժամանակ գոյություն ու-ներ բազմազգ սովետա-կան գրականություն հասկացությունը: Տասը երեկոյի ընթացքում ե-լույթներ ունեցա խորի-րդային Միության առան-ձին հանրապետություն-ների մասին, իսկ Անդր-կովկասից ընտրեցի Հա-յաստանը: Սակայն, զբաղվելով Հայաստանի պատմության և գրակա-նության ընդհանուր ու-սումնասիրությամբ, նկա-տեցի, որ թե՛ պատմու-թյան, թե՛ գրականության մեջ անընդհատ ներկա է Հայոց ցեղասպանության թեման: Միաժամանակ ինձ համար պարզ դար-ձավ, որ ցեղասպանու-թյան թեմայի այդ արտա-հայտվածությունը հայոց

մշակույթում, իբրև գիտական թեմա, կարծես չի արժարժ-վում: Դա առաջին հերթին մարդու իրավունքների հետ կապված թեմա է, էթիկական է, մի թեմա է, որն ինձնից՝ որպես գերմանացի, առանձնահատուկ դիրքորոշում է պահանջում: Ես ինձ համար այն ժամանակ անմիջապես պարզեցի, որ Գերմանիան բավական առանձնահատուկ դիրքորոշում ունի այս հարցում և՛ Հայաստանի, և՛ Թուրքիայի նկատմամբ: Եվ իմ հայրենի քաղաքը՝ Բեռլինը, առանձին տեղ է տալիս այս հարցին: Այնտեղ է տեղի ու-նեցել Բեռլինի վեհաժողովը: Այնտեղ են սովորել հայ մտավորականներ Պալաքյանը, Կոմիտասը: Բեռլինի Շառլոտենբուրգ փողոցում է գործել հայ վրիժառու Սողո-մոն Թեհլիրյանը: Այդ նույն փողոցում է տեղի ունեցել Թալեաթի դատավարությունը: Սակայն 1920-ական թթ. վերջում գերմանացիների գիտակցության մեջ հայկա-կան թեման կարծես դադարեց գոյություն ունենալուց: Սրան հաջորդեց նացիստական տիրապետությունը, իսկ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Հայաստանն, առիա-սարակ, գերմանացու համար այլևս անծանոթ մի բան էր: Եվ իմ աշխատությունների՝ մարդու իրավունքների հետ կապված մասն այն էր, որ Հայաստանի և հայերի մասին եղած տեղեկությունները կրկին պետք է արթնացնել: Իբրև Վտանգված ազգերի համագործակցության ան-դամ՝ 1979 թ. հրատարակեցի Թալեաթ փաշայի դատա-վարության արձանագրությունը, նաև՝ ռեֆերատներ, Սորբոնի համալսարանի իմ ելույթը և Ազգերի մշտական ատյանի դատավճիռը: Եվ ուրախ եմ, որ այս գրքերը կարդացել են ոչ միայն գերմանացի ընթերցողները: Ինչ-

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ

ԹԵՍԱՎ ՀՈՖԵՍՆ.

«ԿԱՐԾՈՒՄ ԵՄ ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ ՉՊԵՏՔ Է ԷԺԱՆ ԴՈՒՐՍ ՉԱ ԻՐ ԱՆՑՅԱԼԻՑ»

2003 թ. սեպտեմբերին Երևան էր ժամանել գերմանացի գիտնա-կան, հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, «Սպառնալիքի տակ գտնվող ժողովուրդների պաշտպանության ընկերություն» միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպության (Վտանգված ազգերի համա-գործակցության) նախագահության անդամ և համակարգող խմբի ղե-կավար, Բեռլինի՝ Հայաստանի լրատվության և փաստազրույթյան կենտրոնի համանախագահ **Թաաա Հոֆմանը:**

Սեպտեմբերի 24-ին Ազգային գրադարանը նրան պարգևատրեց հայ առաջին տղայգրիչ Հայրը Մեղապարտի անվան մեդալով՝ հայասն-պաստ գործունեության և հայ ժողովրդին մատուցած ծառայություննե-րի համար: Այդ օրերին էր մեր գրույցը տիկին Հոֆմանի հետ:

պես գիտեք, Գերմանիա-յում ապրում են ավելի քան 2 մլն թուրքեր կամ թուրքական ծագմամբ այլազգիներ: Այս հրա-պարակումները մեր երկ-րում ապրող թուրքերի համար տեղեկություններ էին, որոնք իրենց հայրե-նիքում չէին կարող ստա-նալ: Այս ընթացքում Թա-լեաթ փաշայի դատավա-րության արձանագրու-թյունը թարգմանվել է թուրքերեն և հրատարակ-վել Թուրքիայում:

- **Եվրոպայի ամենա-
մեծ թուրքական համայն-
քը Գերմանիայում է: Ի՞նչ
դժվարություններ, խոչըն-
դոտներ եք ստիպված լի-
նում հաղթահարել:**

- Դժվարություններ հարուցում է ոչ թե թուրք-բալուստ համայնքը, այլ Թուրքիան: Մեզ մոտ ապ-րող թուրքերի մեծ մասը քաղաքականապես ակ-տիվ չէ, քաղաքական հե-տաքրքրություններ չու-նի: Այս մարդիկ բոլորու-վին այլ հոգսեր ու խնդիր-ներ ունեն, նախընտրում են չվիճել հայերի հետ ցե-ղասպանության հիմնա-հարցերի շուրջ: Թուրքե-րենում մի այսպիսի հաս-կացություն կա՝ ներքին պետություն: Սա իշխա-նական վերնախավն է, որն արտահայտում է

թուրքական պետական անվտանգության ծառայություն-ների տեսակետները՝ արտաքին և ներքին քաղաքակա-նության մեջ: Հայ ժողովրդի ցեղասպանության հարցը մինչև այսօր թուրքական թե՛ գիտության, թե՛ հրապարա-կախոսության մեջ տարու է: Այն թուրք քաղաքացիները, ովքեր համարձակվել են որևէ տեղ խոսել Հայոց ցեղաս-պանության մասին, քրեական հետապնդման են են-թարկվել: Եթե թուրքական հրապարակախոսության և պատմագիտության մեջ խոսվում է ցեղասպանության մասին, այն որպես կանոն ստանում է «այսպես կոչված» որակումը: Դա վերաբերվում է ոչ միայն Հայոց ցեղաս-պանությանը, այլև 1912-22 թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում այլ ազգերի՝ հույների, արամեացիների և ասորիների նկատմամբ կատարված հանցագործություն-ների: Դուք հավանաբար գիտեք, որ այս տարվա (2003 թ. - 3. 4.) ապրիլի 13-ին Թուրքիայի կրթության նախա-րարի հրահանգով դպրոցականները պետք է շարադրու-թյուններ գրեին, որոնցում պետք է ժխտեին ցեղասպա-նությունը՝ վերոհիշյալ բոլոր ժողովուրդների նկատ-մամբ: 2000-2001 թթ. փորձեցինք հանրագիր (պետիցիա) մտցնել Գերմանիայի խորհրդարան՝ նվիրված Հայոց ցե-ղասպանության հարցին: Իմ գործընկեր Ժիրայր Քոչար-յանի հետ այս աշխատանքային խմբի համակարգողն էի: Մեզ հաջողվեց այն դարձնել միջպետական երկկողմանի հարաբերությունների թեմա՝ Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև: Իբրև որոշակի արդյունք՝ գերմանացի պետական քարտուղարը իր թուրք գործընկերոջ հետ քննարկել է այս հանրագրի հարցը. 16 հազար ստորագրություն է դր-

վել այդ փաստաթղթի տակ: Այս պայմաններում թուրքական լրատվամիջոցներն իմ դեմ արշավ սկսեցին, ինձ որակեցին իբրև գերմանական գաղտնի գործակալության զլխավոր գործակալ, որ իբր իմ հատուկ հանձնարարությունն էր Թուրքիայի ապակայունացումը: Կարծում եմ՝ սա մեկ նպատակ էր հետապնդում՝ թուրք գիտնականներին և իմ գործընկերներին վախեցնել և գերծ պահել ինձ հետ գործակցելուց: Ես դատավարություն սկսեցի թուրքական լրատվական մեծ կոնցենդների դեմ: Այն վիրավորանքները, որոնք հրապարակվում էին «Յուրիեթ» թերթում, ոչ միայն վիրավորական էին, այլև վնասակար՝ մասնագիտական առումով: Ես մարդու իրավունքների պաշտպան եմ և ոչ թե գերմանական գաղտնի ծառայության գործակալ:

- Դուք հիշատակեցիք Սողոմոն Թեհլիրյանի անունը: Այդ դատավարությանը 1921 թ. Գերմանիան, փաստորեն, ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Սակայն դա պաշտոնապես չի վավերացվել: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Գերմանիան մինչ այժմ չի ճանաչել այդ հանցագործությունները:

- Թալեաթ փաշայի դատավարությունը հայերը մի քիչ միակողմանի են ներկայացնում՝ իբրև արդարության հարթանակ: 1980-ական թթ. հայտնաբերել և հրապարակել եմ այս դատավարության նախաքննության մասին նյութեր: Պարզ էր, որ այն ժամանակ գերմանական պետությունը և ռուսական արդարադատությունը փորձել են անպայման ազդեցություն ունենալ այս դատավարության վրա: Գերմանական կողմը շահագրգռված էր, որ այն հնարավորինս արագ ընթանա՝ տևի ոչ թե 3 օր, այլ ավարտվի 1,5 օրում և երկրորդ՝ որպեսզի հնարավորինս քիչ քաղաքական դրդապատճառներ քննարկվեն: Սողոմոն Թեհլիրյանի դատապաշտպանները չէին կարող այնքան վկաներ բերել դատարան, որքան իրենք կցանկանային կամ կկարողանային: Ավելի մեծ տեղ տրվեց հոգեբանական վիճակի մասին կարծիքներին: Թեհլիրյանի արարքը փորձեցին ներկայացնել իբրև անձի հոգեվիճակի ազդեցությամբ կատարված արարք: Ամեն դեպքում, առաջին անգամ ցեղասպանության նյութը դատավարության հարց դարձավ Եվրոպայում: Մինչ այդ 1919 թ. Թուրքիայում փորձ էր արվել դատավճիռ կայացնել նրանց նկատմամբ, ովքեր իրագործել են ցեղասպանությունը: Ինչպես գիտեք, կայացվել են որոշ դատավճիռներ: Սակայն ցեղասպանության քաղաքական պատասխանատուները կարողացան հեռանալ երկրից, ցանձաբանական փորձերի օգնությամբ: Թուրքիան երկու անգամ դիմել է Գերմանիային, որպեսզի Թալեաթ փաշային հետ ուղարկեն: Բայց երիտասարդ գերմանական պետությունը մերժել է այդ խնդրանքը այն հիմնավորմամբ, որ Թալեաթն իրենց լավ դաշնակիցն է:

Այն, որ մենք երրորդ հանրապետությունում ցեղասպանությունը չենք ճանաչում, կարելի է անվանել ցեղասպանության պատմականացում: Մեզ մոտ անձնական խոսակցությունների ժամանակ չեն ժխտում, որ ցեղասպանությունը եղել է, սակայն ասում են՝ դա խորհրդարանի քննարկման թեմա չէ, ԲուՆԴեսթագը չպետք է զբաղվի պատմական թեմաներով: Երկրորդ՝ նրանք փորձում են այս խնդիրը ներկայացնել իբրև երկու պետությունների՝ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև եղած երկկողմանի գործ: Երրորդ՝ այն ամենը, ինչ կարող է անել Գերմանիան, դա պարզապես թուրք-հայկական երկխոսությունը խթանելն է: Իհարկե, այս փաստարկումների ժամանակ անտեսվում է, որ հայոց պետությունը չպետք է նույնացվի հայ ժողովրդի հետ, որովհետև հայերի մեծ մասն ապրում է արտասահմանում, իսկ Հայոց ցեղասպանության հարցը համահայկական հարց է: Եվ այստեղ խոսք ունեն ասելու թե՛ Սփյուռքը, թե՛ Լեռնային Ղարաբաղը, թե՛ Հայաստանը: Սա է քննարկման այն փուլը, որում այսօր գտնվում ենք Գերմանիայում:

- Իսկ ինչպե՞ս եք վերաբերվում այն մեղադրանքին,

որ հասցեագրվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի դաշնակիցներին՝ Ավստրո-Յունգարիային և Գերմանիային՝ Հայոց ցեղասպանությանը մասնակից լինելու համար:

- Ավստրո-Յունգարիան այլևս գոյություն չունի. Ավստրիան նրա իրավահաջորդն է, ինչպես և մենք ենք կայգերական Գերմանիայի իրավահաջորդը: Ավստրիայի մասին ոչինչ չեմ կարող ասել: Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, ասեմ, որ մենք աշխատում ենք մարդու իրավունքների հետ կապված բոլոր հարցերը մշակել, հիմնավորել և հասկանալ: Գերմանացիների մեղսակցության մասին կան տարբեր տեսակետներ: Որքան ես գիտեմ, մինչև հիմա չի հաջողվել ապացուցել, որ Գերմանիան հայերի ոչնչացման քաղաքականության անմիջական մասնակիցն է եղել: Մեր առաջադրանքն է ապացուցել, որ Գերմանիան առաջին իսկ վայրկյաններից շատ լավ տեղյակ է եղել այդ բոլոր գործողություններին: Մենք դաշնակից էինք և Թուրքիայի բոլոր գավառներում ունեինք հյուպատոսարաններ, և՛ դեսպանատները գեկուցել են կենտրոնին՝ Կ. Պոլիս, իսկ այնտեղից տեղեկությունները հաղորդվել են Բեռլին:

Այս իսկ պատճառով գերմանական պետական արխիվները ցեղասպանության մասին ամենահավաստի են: Գերմանական օրենսդրության մեջ սա որակվում է չիրականացված օգնություն: Բացի դրանից՝ գերմանացի բարձրաստիճան շատ ռազմական գործիչներ մասնակցել են ոչնչացման այդ գործողություններին: Ամենահայտնիներից է Ուրֆա քաղաքի հերոսամարտը: 1915 թ. հոկտեմբերին գերմանացի զինվորականն է ղեկավարել հայկական թաղամասի պաշարումը: Այդ նույն ռազմական գործիչը՝ Վոլֆ Սկիլը, ղեկավարել է նաև Մուսա Լեռան պաշարումը: Առանձին հարց է հազարավոր հայ տղամարդկանց տաժանակրության քշելը: Թուրքերն այդ մարդկանց տրամադրել են գերմանացիներին՝ իբրև ծրի աշխատուժ, իսկ աշխատանքից հետո բոլորին ոչնչացրել: Այսօր Գերմանիայում վարում են Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիների տաժանակրողներին հատուցելու քաղաքականություն: Կարելի է ենթադրել, որ Առաջին համաշխարհային ընթացքում տաժանակիր աշխատանքների տարված հայերի հետնորդները գուցե կարողանան նման դատավարություններ սկսել: Կարծում եմ՝ Գերմանիան ժամանակակից դուրս գա իր անցյալից: Ինչպես արդեն ասացի, մենք առանձնահատուկ դիրքորոշում ունենք հայերի և թուրքերի պատմության հարցում:

- Դուք Վտանգված ազգերի համագործակցություն միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպության անդամ եք և շնորհակալ գործ եք կատարում: Ըստ իս՝ այդ ազգերի շարքում այն պատուհասը, որ բաժին հասավ հայ ժողովրդին, ինչի հետևանքով նա զրկվեց իր հայրենիքից, միջազգայնորեն ոչ միայն բարոյական, այլ փաստաթղթային ճանաչման կարիք ունի: Հայ ժողովուրդը պահանջատեր է: Այդ ժողովուրդների շարքում նրան դասելը մի տեսակ ասես փոխում է հայության կարգավիճակը: Ես, իհարկե, չեմ ուզում նսեմացնել այս կամ այն ժողովրդի ղեկավարությունը: Պարզապես հայոց ողբերգությունն աննախադեպ էր ցեղասպանությունների՝ 20-րդ դարում մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների շղթայում՝ որպես հարյուրամյակի առաջին ամենասարսափելի ոճրագործություն՝ իր ամենասա-

Մերևակայելի դրսևորումներով:

- Այո, հայերի ցեղասպանության առանձնահատկությունն այն է, որ փաստն առկա է, բայց մերժվում է: 90 տարի է՝ անընդհատ լսում ենք այդ մերժման մասին: Ինչպես գիտեք, 1980-ական թթ. սկսեցի խոսել ցեղասպանության՝ իբրև առանձին ուղորտի ուսումնասիրության մասին: Ցեղասպանության ուսումնասիրողներն ասում են, որ հանցագործության վերջին փուլն այդ ոճիրի հերքումն է: Ընդհանուր հաշվով 3,5 մլն մարդու՝ հայերի, հույների, ասորիների և մյուսների նկատմամբ կատարված ոճրագործությունը շարունակվում է, ըստ էության, այս հերքումով: Թուրքերի հերքումը նշանակում է երկու բան: Նախ՝ հարցականի տակ է դրվում զոհը: Թուրքերն ասում են՝ հայերը կամ խենթ են (ինչ-որ բաներ են հնարում), կամ չարամիտ. Թուրքիային ներկայացնում են մեղադրանք, որը գոյություն չունի: Կարծում եմ՝ այս պատճառով ամեն մի հայի համար սա անտանելի հոգեկան բեռ է. ժողովուրդն իրեն շատ լքված է զգում: Եվ այն, ինչին ուզում ենք հասնել ոչ հայերս այս գործընթացում, նպատակ ունի հաղթահարել այս հոգեբանական վիրավորանքը:

- Ի՞նչ եք կարծում՝ կիսյունվի՞ մի թուրք Կոնրադ Ադենաուեր, որ ծնկի գա ու բարձրաձայն ներողություն խնդրի հայ ժողովրդից: Ձեր կարծիքով՝ Թուրքիան երբևէ կճանաչի՞ Չայոց ցեղասպանությունը: Դրա հետևանքով ի՞նչ փոփոխություններ տեղի կունենան աշխարհում:

- Ոչ թե Ադենաուերը, այլ Վիլլի Բրանդտն է ծնկի իջել գետտոյուն՝ առանձնաբաղում՝ Վարշավայում և խոսել այդ մասին:

- Կոնրադ Ադենաուերը ծնկի է իջել Երուսաղեմում՝ Արցունքի պատի մոտ...

- Մեր քաղաքական գործիչներն այդ քայլն արել են ոչ կամավոր, այլ ստիպողաբար, որովհետև Գերմանիան Երկրորդ համաշխարհայինում բարեբախտաբար պարտվել է, և մեր դաշնակիցները, ի թիվս այլոց, մեզմից նաև պահանջել են, որպեսզի մենք առճակատվենք բոլոր այդ հանցագործությունների հետ: Առաջին համաշխարհայինի հաղթողները այդ բանը չեն պահանջել պարտված Թուրքիայից: Սա նշանակում է՝ Թուրքիան ներքին կայունացման և ժողովրդավարացման գործընթացում թերացել է, հանգամանք, որը խանգարել է նրանց առճակատվելու պատմական այդ խնդիրների հետ: Ինչպես գիտեք, 1987 թ. Եվրամիությանն անդամակցելու համար Եվրախորհրդարանը Թուրքիայից որպես նախապայման պահանջել է ճանաչել Չայոց ցեղասպանությունը: ԱՄՆ-ում, տարբեր մակարդակներում, նաև՝ խորհրդարանական,

1960-ական թթ. սկսած անընդհատ փորձեր են արվել ճանաչել տալ Չայոց ցեղասպանությունը: Առանձին նահանգներ ճանաչել են այն, իսկ Ներկայացուցիչների պալատն արդեն մի քանի անգամ որոշումներ է կայացրել ցեղասպանության ճանաչման մասին: Եթե հաջողվի, որ նաև Սենատը որոշում կայացնի, ապա կարծում եմ, որ դա նախապայման կլինի, որպեսզի Թուրքիան հետևի այդ քայլին: Իսկ ինչ վերաբերում է Թուրքիայի՝ Եվրամիությանն անդամագրվելու հարցին, մենք տեսնում ենք, որ Եվրոպայի հիմնական տարբերակումը էթիկական է: Եվրոպան աշխարհագրական վայր չէ: Մենք, օրինակ, գերմաներեն խոսում ենք Եվրոպական արժեքների, համայնքի մասին: Նշանակում է՝ մենք՝ Եվրոպացիներս բաժանում ենք որոշակի էթիկական, բարոյական սկզբունքներ: Եվրոպացի լինելը նաև նշանակում է՝ պատրաստ լինել մտածել մեր սեփական անցյալի մասին և քննադատական եզրակացություններ անել: Եվ եթե Թուրքիան ուզում է Եվրոպա մտնել, նա պետք է սովորի նաև այս իմաստով Եվրոպական լինել: Իհարկե, գուցե թուրք ներկայացուցիչները ճիշտ են ասում՝ Եվրոպացիներդ նույնպես շատ բան ունեք անելու: Ֆրանսիացիները պետք է խոսեն Ալժիրում իրենց կատարած հանցագործությունների մասին: Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան գաղութա-

տիրական նման անցյալ ունեն: Գերմանացիները ոչ միայն Եվրոպացիների ու հրեաների նկատմամբ են հանցանքներ գործել, այլև 1904-06 թթ. հերերո ցեղի 10 հազար մարդ են ոչնչացրել՝ այսօր Նամիբիա անվանվող երկրում: Դա էր 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը: Այնուհանդերձ, մենք մի քիչ ավելի առաջ ենք զննել մեր հանցագործ անցյալի հետ առճակատվելու խնդրում, քան թուրքերը: Եվ առաջին քայլը, որ Թուրքիան պետք է անի, հետևյալն է՝ դադարեցնել այն գիտնականների, հրապարակախոսների, լրագրողների և այլոց հետապնդումը, ովքեր զբաղվում են Թուրքիայի հանցագործ անցյալի պատմության հարցերով:

Անցյալ տարվա (2002թ. - Յ. Գ.) հունվարին Եվրախորհրդարանը մի որոշում է կայացրել, համաձայն որի պետք է զբաղվեն Անդրկովկասյան տարածաշրջանի կայունացման հարցերով: Այս առումով Թուրքիային կոչ է արվել լուծել երկու խնդիր՝ վերացնել ՀՀ շրջափակումը և ճանաչել Չայոց ցեղասպանությունը: Ցեղասպանության ճանաչումը Թուրքիայի համար ոչ միայն ներքաղաքական նշանակություն ունի, այլև արտաքին քաղաքական: Սակայն խորհրդարանական որոշումները մի բան են, իսկ ոչ պետական կազմակերպությունների գործունեությունը՝ մեկ ուրիշ բան:

- 20-րդ դարում որքան շատ խոսվեց մարդու և ազգերի իրավունքների մասին, այնքան ավելի հաճախացան ցեղասպանությունները: 1948 թ. ՄԱԿ-ն ընդունեց ցեղասպանության մասին Հռչակագիր, սակայն ցեղասպանություններն աշխարհում ոչ միայն չեն դադարում, այլև հանցագործությունները շարունակվում են մնալ անպատիժ: Ի՞նչ է սա նշանակում: Գուցե ՄԱԿ-ն իր հանձնառությունը չի՞ կատարում...

- Մեզ բավական շատ ժամանակ պետք եղավ, մինչև կարողացանք այնպիսի մարմին ստեղծել, որը մշտապես զբաղվի ցեղասպանությունների դատապարտման հարցով: Սիս ժամանակագրությունը: 1915 թ. կատարվեց Չայոց ցեղասպանությունը: 1930-ական թթ. սկզբին Ազգերի լիգայի անդամ Լեհաստանի հրեա Ռաֆայել Լեմկինը փորձեց ընդունել տալ օրենք՝ ազգերի՝ ցեղասպանություններից պաշտպանվելու մասին: Եվրոպայի որոշ հրեաներ հասկանում էին, թե ինչ վտանգ գոյություն ունի Չայոց ցեղասպանության չճանաչման հարցում: Սակայն Ազգերի լիգան թույլ էր, և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին տեղի ունեցած հրեաների ցեղասպանությունը շատ ավելի մեծածավալ էր:

1948 թ. միայն ՄԱԿ-ը, իբրև Ազգերի լիգայի իրավահաջորդ, ընդունեց Ռաֆայել Լեմկինի այն ժամանակ առաջ քաշած օրինագիծը, սակայն դա «անատամ» օրենք էր: Իսկապես բավական երկար տևեց՝ գրեթե 20-րդ դարի վերջը, մինչև մենք կարողացանք ստեղծել մշտական գործող դատական ատյանը: Հետաքրքիր է, որ շատ կարևոր պետություններ սկսեցին դիմադրել այս հաստատությանը: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ը: Տեսնենք՝ այդ ատյանը գործնականում կկարողանա՞ կանխել ցեղասպանությունները: Երկրորդը, որը մեզ անհրաժեշտ է, վաղ ճանաչման և զգուշացման հաստատությունն է: Ցեղասպանությունների համեմատական ուսումնասիրությունը մեզ կարծես հնարավորություն է տվել հասկանալ, թե ե՞րբ, սոցիալ-տնտեսական ի՞նչ իրավիճակներում են սրվում այդ իրադարձությունները, որոնք վերածում են ոճրագործությունների: Մենք արդեն գիտենք, որ պատերազմներն, օրինակ, անմիջականորեն կարող են հանգեցնել նման գործողությունների: Պատերազմների ժամանակ կառավարվում են արտակարգ իրավիճակների դրության մասին օրենքներով: Այս իրավիճակներում հատկապես ազգային փոքրամասնությունները ենթարկվում են ամենամեծ վտանգների: Վտանգի երկրորդ փուլը տրանսֆորմացիայի (փոփոխություն - Յ. Գ.) շրջափուլերն են: Պատահական չէ, որ Չայոց ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել Թուրքիայի պատմության համար այնպի-

սի մի ժամանակաշրջանում, երբ Օսմանյան կայսրությունը պետք է փոխարինվեր երիտթուրքական կառավարությամբ, երբ թուրք ազգայնականությունը, այսպես ասած, ցեղասպանական գծեր ձեռք բերեց:

- **Բայց քեմալականներն էլ, փաստորեն, շարունակեցին օսմանցիների նույն քաղաքականությունը: Տիկին Ռոֆման, ցանկալի էր իմանալ նաև Ձեր ուսումնասիրությունների, աշխատությունների մասին: Գիտե՞նք, որ Դուք զբաղվել եք և շարունակում եք զբաղվել գրահրատարակչությամբ և Գերմանիայի գրադարաններում փրկել եք Չայոց ցեղասպանությանը վերաբերող այնպիսի գրքեր, որոնք իսկապես շատ արժեքավոր են:**

- Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Գերմանիայում հայերի մասին ընդհանրապես մոռացել էին: Իսկ այդ մասին եղած գրքերը, հրապարակումները գրադարաններում գոյություն ունեին իբրև զուտ գրականություն: Այսպես թե այնպես այդ գրքերը ժամանակին լույս էին տեսել փոքր տպաքանակով: Եվ որոշ գրքեր, օրինակ, Թալեթ փաշայի դատավարության մասին, վերահրատարակեցինք: Եվ ոչ միայն Վտանգված ազգերի համագործակցությունը, այլ առանձին մասնավոր հրատարակիչներ, ինչպես վերջերս Բրուկլինում՝ Շվեյցարիայում՝ Լեփսիուսի հետնորդներից մեկը, վերահրատարակումներ և նոր հրապարակումներ նախածեռնեցին: Գրքերի բնօրինակները մեր գրադարաններից անհետանում են: Մեր ուսումնասիրությունները Բեռլինի գրադարանում ցույց են տվել, որ այս թեմայի շուրջ ամենավաղ հրատարակությունն այլևս չկա: Անհետանում են նաև քարտադարանների քարտերը: Կարելի է ենթադրել, թե ովքեր են կանգնած այս գործողության ետևում: Իմ իսկ՝ համալսարանին նվիրած մի գրքի վրա մի «բորբոքված» ընթերցող տիտղոսաթերթին անգլերեն գրել էր. «Սպանեք բոլոր հայերին»: Դրա համար անչափ կարևոր է, ինչպես Դուք եք ասում, տառաջհորեն փրկել այս գրքերը: Այժմ ես զբաղված եմ նախորդ տարվա համաժողովի նյութերի հրատարակմամբ: Դա մի թեմա է, որտեղ մենք փորձում ենք հայերի ցեղասպանության հարցը դիտել ընդհանրապես երիտթուրքական և քեմալական քաղաքականության շրջանակում: Այդ երկու պետություններն էլ վարում էին թուրքացման քաղաքականություն: Թուրքիայի Չանրապետությունը մինչև այժմ շարունակում է այդ քաղաքականությունը: Այդ պատճառով մեր այսօրվա ուսումնասիրությունը նվիրված է այս համատեքստին: Երկրորդ՝ առաջիկայում 2005 թվականն է՝ դեռևս հերքվող ցեղասպանության 90-րդ տարելիցը, մենք փորձում ենք գիրք հրատարակել՝ ներկայացնելու Չայոց ցեղասպանության պատկերը: Սա կարծես նոր թեմա է. անհրաժեշտ է հավաքված լուսանկարներն ու պատկերները նույնականացնել կատարվածի հետ: Մենք ունենք լուսանկարչական փաստաթղթեր, որոնք Աբդուլ Չամիդի՝ 1890-ական թթ. և Ադանայի՝ 1909 թ. կոտորածների վավերագրեր են: Ունենք նույնիսկ լուսանկարներ, որոնք կապ չունեն հայերի կոտորածների հետ: Կան նաև այնպիսիք, որոնք չենք ճանաչում:

- **Տիկին Ռոֆման, շնորհակալություն՝ Ձեր հայանպաստ գործունեության համար: Դուք բարի և ազնիվ գործ եք կատարում՝ հանդես գալով ի պաշտպանություն անհրավժած ժողովուրդների իրավունքների: Ցանկանում ենք Ձեզ քաջ առողջություն, տոկունություն, անկոտրում կամք ու եռանդ՝ Ձեր սկսած պայքարը հաղթական ավարտի հասցնելու համար:**

- Շնորհակալություն, հույս ունեմ, որ մոտ ապագայում Չայոց ցեղասպանության հարցը քննարկման թեմա չի լինի:

Չամիկ Գուլայան
Գերմաներենից թարգմանեց **Նելլի Սողոմոնյանը**

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

«Մարդկային ուժերից վեր է մի ժողովրդի պատմությունն սպանել, մի ժողովրդի Հոգևոր հայրենիքը նվաճել»:

«Փոքր ազգերը պարտադրորեն ավելի հայրենասեր պիտ լինեն, քան մեծերը, մենք՝ ավելի, քան բոլորը»:

Գարեգին Նժդեհ

Կարծիք կա, որ իբր Օսմանյան կայսրության հանդեպ օրինապահ լինելու դեպքում կիսուսափեինք ցեղասպանությունից: Բայց մի՞թե հնարավոր էր հարյուրամյակներով թուրքական լծի տակ տառապող ժողովրդից չեզոքություն պահանջել: Առայժմ հայտնի չէ գեթ մեկ փաստ, որ թուրքական տիրապետության տակ հայտնված որևէ ժողովուրդ իրեն երջանիկ համարեր և իր ապագան՝ անվտանգ ու հուսալի՝ այդ կայսրությունում, և որ ազատաբաղձության նրա գիտակցությունը մարեր թուրքահպատակության երջանկությունից...

Այնտեղ՝ այդ հողի վրա կամ պիտի ապրեր բնիկ հայր, կամ նրա բնօրրանը նվաճած եկվոր թուրքը: Թուրքերը սա լավ էին հասկացել: Տարօրինակ է, որ մենք սա չհասկացանք 1890-ական թթ. կոտորածներից, նաև Ադանայի 1909 թ. ջարդերից հետո, որը, Վահագն Տատրյանի բնորոշմամբ, ամենաբարբարոսականն էր ամբողջ ցեղասպանության ընթացքում:

Աններելի է, որ հայությունը պարտվեց իր հողի վրա: Պարտվեց ոչ թե զենքը ձեռքին՝ հերոսաբար, ինքնապաշտպանական մարտերում, այլ կրավորաբար: Ո՞վ է մեղավոր, որ 1908-ին՝ թուրքական սահմանադրության օրերին, իրեն հեղափոխական հռչակած կուսակցության հայազգի ղեկավարները զինաթափում էին հայդուկային խմբերը և, «զինված» քաղաքական անհեռատեսությամբ, աշխարհաքաղաքացիության և համամարդկային ցնորքներով տարված՝ երիտթուրքերի հետ կողք կողքի տեղ զբաղեցնում մասունական «Օսմանյան Մեծ Արևելքի» օթյակներում և տիեզերական եղբայրություն տեսնում: Այդ իրադրության մեջ 1914 թ. ՀՅԴ Կարինի ժողովը բավարարվեց միայն «օրինապահության» որոշումով՝ բթացնելով ինքնապահպանման մեր թուլացած բնագրը:

«Ուխտ Արարատի»

Երիտասարդ հայուհի, որ գեներով է պաշտպանել իր պատիվն ու որդուն

Չայոց ցեղասպանությունը պետական քաղաքականության վերածվեց 13-րդ դարից, իսկ բուն ցեղասպանությունն սկսվել էր 11-րդ դարից, երբ Փոքր Ասիա ներխուժեցին թուրք սելջուկները: Սկզբնական շրջանում նրանք զբաղված էին զանգվածային ոչնչացմամբ և չունեին նվաճված տարածքներում հիմնավորվելու նպատակ, իսկ հետագայում, երբ սպառնվեցին նրանց ուժերը, տիրապետող դարձավ բռնագավթած շրջաններում բնակվելու, նոր վաթան ստեղծելու գաղափարը, քանզի այլևս ցանկալի չէր վերադարձը Ալթայ:

Սելջուկներին հաջորդած «օսմանցի թուրքեր» հորջորջվող ցեղախմբերը, որ 1299 թ. ստեղծել էին իրենց պետությունը, Բյուզանդիայի հանցավոր անտարբերության պատճառով գրավեցին Անատոլիան, իսկ 1453 թ. մայիսի 29-ին Կ. Պոլիսը: Ստեղծվեց քոչվորական նոր կայսրություն: Թուրքերը, վճռական հակահարված ստանալով Եվրոպայում, 17-րդ դարի վերջին վերադարձան Փոքր Ասիա և սկսեցին գրաված տարածքների վերանվաճման դաժան գործընթացը: Այն, որ թուրքական քաղաքականությունն ուղղված էր բռնագավթած շրջաններն օսմանացնելուն, միանշանակ էր, գաղափարը՝ հաստատուն, որովհետև իշխում էր «սրով նվաճված վաթանը սրով պահպանելու» կարգախոսը:

Չայկական լեռնաշխարհում հայտնվելուց հետո օսմանցիներն իրար հաջորդող արշավանքներ ձեռնարկեցին հայոց հայրենիքին վերջնականապես բռնատիրելու նպատակով: Այսպես՝ 1478 թ. այն գլխավորեց Լալա Մուստաֆա փաշան, 1643 թ.՝ Ջաֆար փաշան, 1662 թ.՝ Մուլա Վանը, 1723 թ.՝ Ահմեդ փաշան: Արդյունքում, հատկապես Կարինի նահանգի գավառներից շատերը, կրոնավորվեցին, հայությունը կոտորվեց կամ զանգվածաբար բռնագաղթվեց:

Չայոց շարունակական ցեղասպանության գագաթնակետը 1915 թ. էր: Օգտվելով Առաջին աշխարհամարտի ընձեռած հնարավորությունից՝ երիտթուրքերը որոշեցին իրագործել իրենց ոճրագործ ծրագիրը՝ արևմտահայության ոչնչացումը: Ավելի ազատ ու անարգել գործելու նպատակով 1914 թ. օգոստոսի 2-ին և 3-ին գորահավաք անվան տակ բանակ գորակոչվեցին 20-45, ապա՝ 16-60 տարեկան հայ տղամարդիկ. շուրջ մեկ միլիոն: Պաշտպանունակությունից զրկելով արևմտահայությանը՝ յաթաղանը պտտեցրին անպաշտպան կանանց, երեխաների, ծերերի գլխին:

Իրենց արյունալի ծրագիրն իրականացնելու նպատակով, միջազգային հասարակական կարծիք ստեղծելու մտադրությամբ, թուրք ոճրագործները տարածեցին այն տեսակետը, թե իբր ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու համար տեղական բնակչությունը ժամանակավորապես հեռացվում է ռազմական գործողությունների մեջ ընդգրկված շրջաններից: Սակայն եվրոպական դեսպաններն ու հյուպատոսները, որ քաջատեղյակ էին իրադրությանը, երբեք փորձ չարեցին հարցնել, թե ինչն էր «ապահովվում» միմիայն հայերի՝ անվտանգությունը:

Երբ սփռվեցին ահասարսուռ լուրերը, այնտեղ, որտեղ թուրք մարդակերները դեռևս չէին կարողացել կամ չէին հասցրել տեղահանել հայ ազգաբնակչությանը, կազմակերպվեց ինքնապաշտպանություն:

Առաջինը դիմադրության փայլուն օրինակ ցույց տվեցին Վանի նահանգում Շատախում, Չայոց ձորում, Գավաշում, Թիմարում: Վանի հերոսամարտը շարունակվեց 1915 թ. ապրիլի 5-ից մինչև մայիսի 6-ը: Այն գլխավորում էր Արամ Մանուկյանը: Այգեստան և Քաղաքամեջ թաղամասերը վերածվեցին անառիկ ամրոցների: Արյունարբու Ջևդեթ բեյը, հակահարված ստանալով, փախավ Վանից: Մայիսի 6-ին Խեչոյի գլխավորությամբ քաղաք մտան Դրոյի կամավորական ջոկատի հեծյալ մարտիկները: Մեկ օր անց գեներալ Նիկոլակի ռուսական զորքերը հասան Վան: Մայիսի 7-ին Արամ Մանուկյանը նշանակվեց Վասպուրականի նահանգապետ: 1915 թ. հուլիսի 2-ին, երբ ռուսական զորքերը նահանջեցին Վանից, Ա. Մանուկյանը կազմակերպեց 200 հազար հայերի գաղթը դեպի Արևելյան Չայաստան: Թեև ճանապարհին նրանք ենթարկվեցին հարձակումների ու զրկանքների, բայց և այնպես փրկվեցին յաթաղանից:

1915 թ. հունիսի վերջերին Չակոբ Կոտոյանի գլխավորությամբ ինքնապաշտպանություն կազմակերպվեց Մուշում: Թուրքական կանոնավոր զորամիավորումներին հայերը դիմադրեցին մի քանի օր, բայց թշնամուն հաջողվեց մտնել Մուշ և իրականացնել հաշվեհարդարը:

1915 թ. մարտ-օգոստոսին շարունակվեց Սասունի հերոսամարտը: Թուրքական 30 հազարանոց բանակին, սակայն, չհաջողվեց գրոհով մտնել Սասուն: Չայերը ոչ միայն հակահարված էին տալիս, այլև տիրացան երեք թնդանոթի: Բայց ուժերն անհավասար էին, և բարբարոսներին հաջողվեց օգոստոսի 3-ին ներխուժել գավառ ու բնաջնջել հայությանը:

1915 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին Դուկաս Տեովլեթյանի գլխավորությամբ ինքնապաշտպանության ելավ ժողովրդական հերոս Անդրանիկի հայրենի քաղաքը՝ Շապին-Գարահիսարը: Ձինվորական խորհրդի որոշմամբ՝ 500 խաղաղ բնակչությունն ու զինված ազատամարտիկներն ամրացան մոտակա բերդում, իսկ հունիսի 29-ի գիշերը դուրս գալով բերդից՝ ճեղքեցին պաշարման շղթան ու ազատվեցին կոտորածից:

1915 թ. հուլիսի վերջից մինչև սեպտեմբերի 10-ը շարունակվեց Մուսա լեռան հերոսամարտը, որը գլխավորում էին վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանը, Չաբեթ Իսկենդրեյանը և Եսայի Յաղուբյանը: Սեպտեմբերի 10-ին նրանց պատահաբար օգնության հասան ֆրանսիական «Գիշեն» հածանավը և անգլիական մի նավ, և 4058 հայ տեղավորվեց եգիպտական Պորտ-Սահիլ քաղաքը:

1915 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին ինքնապաշտպանական մարտեր էր մղում Ուրֆան՝ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի գլխավորությամբ: Թուրքական կանոնավոր բանակին, գերմանացի սպայի ղեկավարությամբ, հաջողվեց գրավել քաղաքը և 15 հազար կին ու երեխա քշել Միջագետքի մահվան ճամբարները...

Չերոսամարտեր տեղի ունեցան նաև Արտամետում (1915 թ. ապրիլ), Չաճնում (1920 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Այնթափում (1920 թ. ապրիլ-1921 թ. փետրվար) և այլուր:

Ջարդարարների դեմ հայտնի և անհայտ հերոսամարտերը մեկ անգամ ևս գալիս են հաստատելու Մկրտիչ Խրիմյանի (Ամենայն Չայոց Կաթողիկոս՝ 1892-1907 թթ.) «Երկաթե շերտի» գաղափարի արդարացիությունը, քաղաքական մտածողության անուրանալի բարձրակետ, որը սեփական ուժերով, զինված պայքարով ազատագրության հասնելու ճանապարհն էր:

Ինքնապաշտպանական դյուցազնամարտերը, դառնալով ազատաբաղձության խորհրդանիշ, հիմքեր ստեղծեցին 1918 թ. մայիսյան հաղթական հերոսամարտերով հայոց պետականության վերականգնման համար:

**Չովհաննես Ջատիկյան
Պատմ. գիտ. թեկնածու**

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՂԵՈՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ՀՀ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Ցեղասպանությունն էթնիկական կամ կրոնական խմբի ոչ միայն ֆիզիկական, այլև նրա ազգային ու հոգևոր մշակույթի ոչնչացումն է:

Թուրքիայում և Ադրբեջանում տասնամյակներ ի վեր շարունակվող համատարած ոչնչացման կամ յուրացման պետական քաղաքականության հետևանքով անվերադարձ կորստյան են մատնվել համամարդկային արժեք ունեցող հայկական պատմական հազարավոր հուշարձաններ: Ցավոք, վերջին տարիներին հայկական պատմամշակութային կոթողները Վրաստանի տարածքում ևս ենթարկվում են անմասխաղեպ ավերման կամ յուրացման: Ուշագրավ է, որ ջարդարարությանն առավել ենթակա են հատկապես այն հուշարձանները, որոնք փաստում են հայերի ներկայությունը իրենց պատմական հայրենիքում: Ոչնչացվող հուշարձանների շարքում առաջին տեղում են քրիստոնեական մշակույթի ակնհայտ դրսևորումները՝ հայերեն արձանագրություններն ու խաչքարերը, ապա՝ վանքերն ու եկեղեցիները, մինչդեռ հայկական կամուրջներն ու բերդերը, աղբյուրներն ու բնակելի կամ հասարակական կառույցները զրեթե նույնությամբ պահպանվել են, քանի որ, թուրքերի և վրացիների կարծիքով, դրանք յուրացնելն ու աշխարհին թուրքական կամ վրացական ներկայացնելը դժվար գործ չէ:

Վերջին տարիներին Ադրբեջանի Հանրապետության վարչական տարածքի մեջ մտնող Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության (ՆԻՀ) Ջուղա քաղաքի դարավոր գերեզմանատան ավելի քան չորս հազար անկրկնելի խաչքար միտումնավոր ոչնչացվեց:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում (ԻԻՀ) հայկական հուշարձանները պետական հոգածության ներքո են: Վերջին տարիներին Երևանում, հայ և իրանցի մասնագետների համագործակցությամբ, վերականգնվել է պարսկական (Վապույտ) մզկիթը (XVII դար), սկսվել է Շուշիի մզկիթի վերականգնումը:

Իսկ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի, ԻԿՈՄՈՍ-ի անդամ և եվրոպական ընտանիքին անդամակցել ճգնող պետությունը՝ Թուրքիան, դեռևս շարունակում է հերքել Հայոց ցեղասպանությունը և աշխատում հայկական հուշարձանների ոչնչացմամբ քողարկել հայ ժողովրդի ու հայկական պետության գոյությունը Հայոց բնօրրանի՝ իր բռնագրաված տարածքում:

Հայկական մշակույթը համաշխարհային քաղաքակրթության մաս է կազմում, իսկ հայկական պատմաճարտարապետական կոթողների պահպանումը միջազգային հասարակության կարևորագույն խնդիրներից է:

ԹՈՒՐԹԻԱ

Ա ն ա ռ ար կ ե լ ի փաստերը վկայում են, որ Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրված գործողությունն էր: Այդ տարիներին

Խժկոնքի համալիրը նախկինում

և այսօր...

թուրքական կառավարությունը ձգտում էր ոչնչացնել նաև հայկական քաղաքակրթության հետքերը: Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նա-

խարարության հանձնարարությամբ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանը 1912-13 թթ. կազմել էր կայսրության տարածքի հայկական գործող վանքերի և եկեղեցիների ցուցակը: Համաձայն Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի կազմած վիճակագրության՝ 1912 թ. Արևմտյան Հայաստանում գործող հայկական վանքերի և եկեղեցիների թիվը հասնում էր 2200-ի: Այս կառույցներից շուրջ 2150-ը Եղեռնի տարիներին թալանվել ու հրկիզվել է: Այդ գործողությունների կանխամտածված ձևն ու չափերը հաստատում են հայ մշակույթի ծրագրված եղեռնը:

Հանրապետական Թուրքիան չի ընդունել և շարունակում է ժխտել Հայոց ցեղասպանության փաստը: Դա պետական քաղաքականություն է: Այդ նպատակով ստեղծված և կառավարության օժանդակությունը վա-

յելող հատուկ կազմակերպություններն զբաղվում են հայ ժողովրդի պատմությունը խեղաթյուրող բազմաթիվ գրքերի հրատարակությամբ և տարածմամբ: Թուրքերին են վերագրվում հայերի հոգևոր և մշակութային արժեքները, միտումնավոր ոչնչացվում են հուշարձանները, խտրական վերաբերմունքի են արժանանում հայկական կրթական հաստատությունները...

Ծրագրված հարձակումը հայ ժողովրդի, նրա պատմության և մշակույթի վրա ունի երկու գլխավոր նպատակ՝

- ա) ապացուցել, որ Արևմտյան Հայաստանը երբեք հայերի բնօրրանը չի եղել,
- բ) Թուրքիայում հայերի ցեղասպանություն տեղի չի ունեցել:

1928 թ. Թուրքիայում սկսվել է հայկական տեղանուններն անվանափոխելու գործընթացը: Թուրքական կառավարությունը հաճախ մի քանի անգամ փոփոխել է բնակավայրերի, գետերի և լեռների անվանումները: Օրինակ՝ Վասպուրականի Մոկս ավանը դարձել է Մյուկյուս, ապա՝ Բախչիսարայ և Հյուսեյնիյե, Բերդաղը՝ Դինլենջե, Անձավը՝ Գյորուշլու, Սևանը՝ Օրթաջա, Արենը՝ Գյուղուզլու, Կիլիկիայի Հաճնը՝ Ալի Սայիբեյլի: Աղթամարն ու Անին հայկական միակ հնություններն են, որոնք հիշատակվում են զբոսաշրջիկների ուղեցույցներում, այն էլ՝ թուրքացված ձևով՝ առանց նշելու դրանց հայկական ծագումը: Աղթամարը դարձել է Ակդամար (սպիտակ երակ), Անին՝ Անը (հուշ), Արարատ լեռը՝ Աղրղաղ:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1974 թ. տվյալների համաձայն՝ 1915-ից հետո կանգուն մնացած 913 շինություններից 464-ը լիովին ոչնչացվել էր, 252-ը՝ վերածվել փլատակների, իսկ 197-ը՝ վերականգնման լուրջ կարիք ուներ: Հակառակ Թուրքիայում պատմական հուշարձանների պահպանության ու վերականգնման օրենքի գոյության

մինչև վերջերս ոչ մի հուշարձան չի վերականգնվել: Ներկայումս, նեոգափոխման ծրագիր իրականացնելով, սկսվել են Աճիի պարիսպների «վերականգնման» աշխատանքները: Հայկական ճարտարապետական հուշարձանները հետևողականորեն պայթեցնում են, զինավարժությունների թիրախ ընտրում, դրանց սրբատաշ քարերը դարձնում շինանյութ, իսկ դեռ կանգուն մնացածները ծառայեցնում որպես զոմ, պահեստ, նույնիսկ բանտ, որոշ դեպքերում նաև վերածում մզկիթի կամ էլ հայտարարում «սելջուկյան ճարտարապետության» նմուշներ:

Թուրքական իշխանությունները հայկական եկեղեցիների ավերումը հաճախ պատճառաբանում են այս գոտում տեղի ունեցող երկրաշարժերով: Սակայն ինչպե՞ս են երկրաշարժերը ընտրություն կատարում չավերելով սելջուկյան և ոչ մի հուշարձան...

Տարիներ շարունակ Թուրքիայի լրատվամիջոցները տարածում են, թե իբր հարուստ հայերը, նախքան երկրից «հեռանալը», իրենց ոսկիները թաքցրել են այն քարերի տակ, որոնց վրա առկա են «անհավատների» գրություններ կամ խաչի քանդակ: Ոսկի գտնելու մարմաջով տարված ժողովուրդը քանդում է այն ամենը, ինչը հայկականություն է հուշում...

1965 թ. Քերան ջրամբարի կառուցումն սպառնում էր մի շարք պատմական հուշարձանների գոյությանը: Առանձնապես կարևոր էին երկու մզկիթ և երեք եկեղեցի. վերջիններից մեկում կային X դարի եզակի որմնանկարներ: Սզկիթները քար առ քար տեղափոխվեցին մոտ վայր, իսկ հայկական եկեղեցիները բացարձակապես անուշադրության մատնվեցին:

Ավերվել կամ յուրացվել են՝ Տեկորի եկեղեցին (V դար), Ծփնի գյուղի նույնանուն եկեղեցին (VII դար, վերածվել է մզկիթի), Բարդուղիմեոս Առաքյալի, Ս. Կարապետի և Վարազա վանքերը (1998 թ. վերջինիս քարերով կառուցվել է մզկիթ), Ս. Սակարի վանքը (Կիարոսի բռնագրավված տարածքում), Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցին (վերածվել է մզկիթի) և այլն: Խժկոնքի վանքի 5 եկեղեցիներից (X-XII դդ.) ներկայումս «կանգուն» է միայն Ս. Սարգիս եկեղեցին:

ԱՂՐԲԵՋԱՆ

Ջուղայի խաչքարերը՝ նախկինում

Աղբեջանը հայ մշակույթի բազմաբնույթ ու բազմադարյան կոթողները հողի երեսից ջնջելու և հետքերն անհետացնելու համար ջանք ու եռանդ չի խնայել: Տարեցտարի ավերվող հուշարձանների թիվն ավելի է մեծացել, իսկ աշխարհագրական ընդգրկումը՝ ընդարձակվել: Ջերծ չեն մնացել նաև հայաբնակ տարածքների պատմական հուշարձանները, ինչպես, օրինակ, ԼՂՀ-ի, Հյուսիսային Արցախի և Կուրի ձախափնյա հայաբնակ շրջանների շատ հնություններ: Առավելապես տուժել են Հյուսիսային Արցախի (մասնավորապես՝ Գետաբեկի և Դաշքեսանի շրջանները) և ներկայիս ԼՂՀ-ին հարակից (այժմ՝ ազատագրված) շրջանների հուշարձանները:

Հայկական հուշարձանները պետական մակարդակով քանդելու գործընթացը ոչ պատահականորեն զու-

գադիպեց դրանք «աղվանական» հայտարարելու ճանապարհով «յուրացնելու գործընթացին»:

1988 թ. վերջերից պատմական հուշարձանների ոչնչացման գործընթացն աննախադեպ չափեր ընդունեց: Օգտվելով պատերազմական իրավիճակից՝ աղբեջանցիները հայոց եկեղեցիներն սկսեցին կործանել ոչ թե պայթեցումներով, ինչպես գլխավորապես անում էին մինչ այդ, այլ թնդանոթային ու տանկային համազարկերով, որոնց մեծ տրամաչափի արկերի պայթյուններից չէին կարող դիմակայել անգամ ամրակուռ պատերը: Այսպես, օրինակ, մի ակնթարթում փլատակների վերածվեց միանգամայն կանգուն ու անվնաս Եղնասարի վանքը՝ Գետաշեն գյուղի մոտ (1991 թ., մայիս):

Ծար գյուղի հարավարևելյան եզրին 1950-1960-ական թթ. կառուցված դպրոցի պատերի մեջ ագուցվել են իսպառ ավերված պատմական ու խիստ ընդարձակ, XIII-XVIII դարերով թվագրվող գերեզմանատնից տեղափոխված ու որպես շինաքար կտորտանքի վերածված խաչքարերը, տապանաքարերն ու հայերեն վիճագրերը (շուրջ 133 բեկոր):

Ավերված հայկական հուշարձաններից են Ծար գյուղի Ս. Սարգիս (1274 թ.) և Սայր եկեղեցիները (XIII դ.), Գետամիջի վանքը (1301 թ.), Քարվաճառի շրջանի Եղեզնուտ (Ղամշլի) գյուղի մերձակա եկեղեցին (XII-XIII դդ.), Աղղայա գյուղի գերեզմանոցի բոլոր խաչքարերը (XII-XIII դդ.), Քաշաթղի (Նախկին՝ Լաչին) շրջանի Առաքելոց (Արոխլու) և Սովսիսաշեն (Քյուրդ-Հաջի) գյուղերի միջև XIII դ. կառուցված եկեղեցին, նույն շրջանի Հարար (Ներքին Փարաջան) գյուղի գերեզմանոցը (XII-XX դդ.), Կովսականից (Նախկինում՝ Ջանգելան) հյուսիս՝ «Օհանա եղցին», Ջերբախի շրջանի Հին Թումաս գյուղի (XII-XIII դդ.) և Վանքասարի եկեղեցիները (VI-VII դդ.), Գետաբեկի շրջանի Ղալաքյանը գյուղի 12 եկեղեցիներից (IX-XI դդ.) 11-ը, Հյուսիսային Արցախի Բանանց գյուղի մերձակա և Ցնծահալ գյուղի եկեղեցիները (համապատասխանաբար IX-XI և XVI-XVII դդ.), Կիրանց և Վերին Քարհատ գյուղի եկեղեցիները, ԼՂՀ Շուշիի շրջանի Պարին Պիժ և Շամախու շրջանի Սեյսարու Ս. Աստվածածին վանքերը և այլն:

ԱՂՐԲԵՋԱՆ - ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ

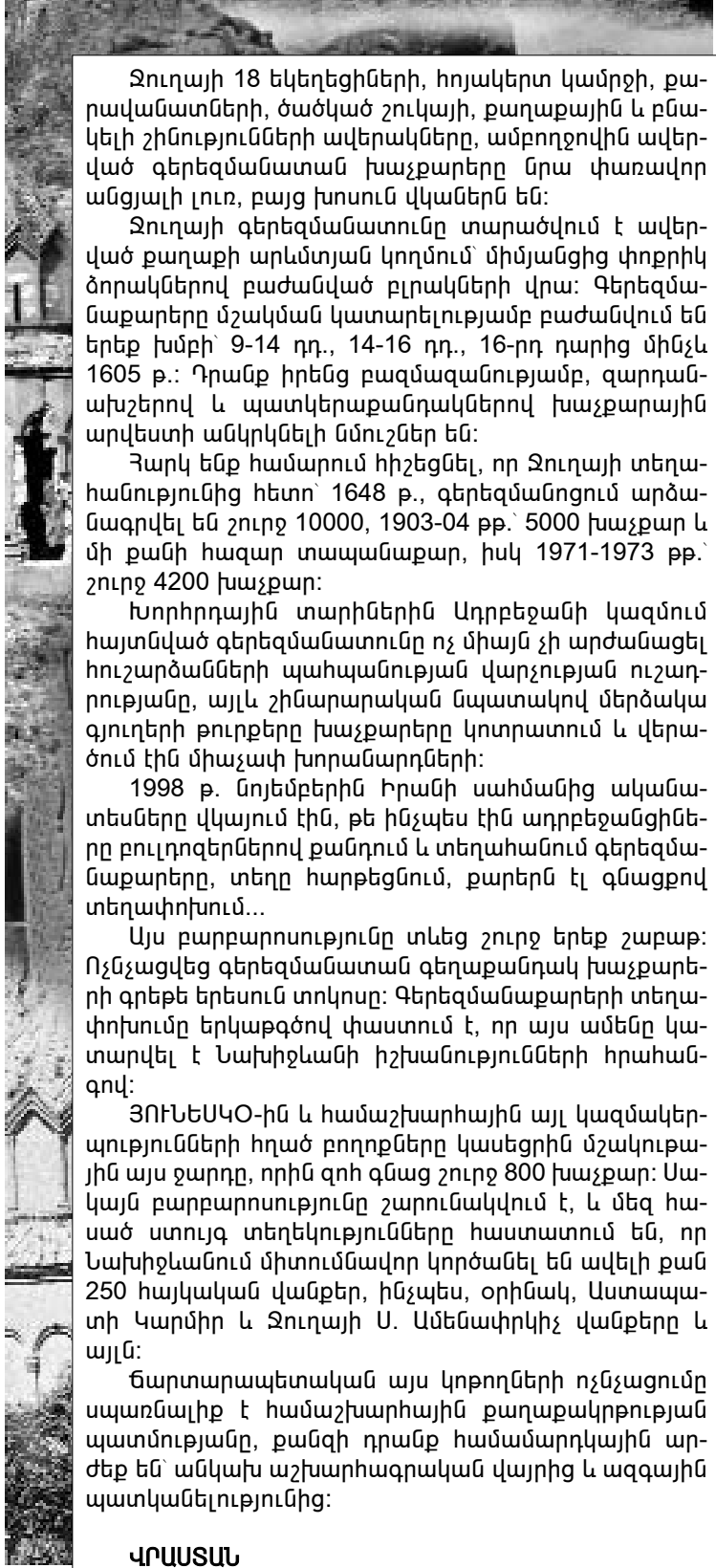
Ջուղայի խաչքարերը՝ այսօր

Պատմական Հայաստանի Շահապոնք, Երնջակ և Գողթն գավառներն այսօր Աղբեջանի Հանրապետության ՆԻՀ տարածքում են:

Ուշ միջնադարում Երնջակ գավառի կենտրոնը Ջուղան էր (ադրբ.՝ Ջուլֆա), որը գտնվում էր Արաքս գետի ձախ ափին՝ ներկայումս ԻԻՀ ու ՆԻՀ սահմանագծին:

VII դարում Ջուղան հանրաճանաչ բնակավայր էր, որը X-XIII դարերում վերածվեց քաղաքի, իսկ XV-XVII դդ.՝ առևտրական նշանավոր կենտրոնի:

Շահ Աբբասը, Պարսկաստանում արհեստն ու առևտուրը զարգացնելու նպատակով, Ջուղայի հայ բնակչությանը 1605 թ. բռնագաղթեցրեց Պարսկաստան (կործանեց քաղաքը՝ կանգուն թողնելով միայն գերեզմանատունը):

Ջուղայի 18 եկեղեցիների, հոյակերտ կամրջի, քարավանատների, ծածկած շուկայի, քաղաքային և բնակելի շինությունների ավերակները, ամբողջովին ավերված գերեզմանատան խաչքարերը նրա փառավոր անցյալի լուռ, բայց խոսուն վկաներն են:

Ջուղայի գերեզմանատունը տարածվում է ավերված քաղաքի արևմտյան կողմում մինյանցից փոքրիկ ձորակներով բաժանված բլրակների վրա: Գերեզմանաքարերը մշակման կատարելությամբ բաժանվում են երեք խմբի՝ 9-14 դդ., 14-16 դդ., 16-րդ դարից մինչև 1605 թ.: Դրանք իրենց բազմազանությամբ, զարդանախշերով և պատկերաքանդակներով խաչքարային արվեստի անկրկնելի նմուշներ են:

Հարկ ենք համարում հիշեցնել, որ Ջուղայի տեղահանությունից հետո՝ 1648 թ., գերեզմանոցում արձանագրվել են շուրջ 10000, 1903-04 թթ.՝ 5000 խաչքար և մի քանի հազար տապանաքար, իսկ 1971-1973 թթ.՝ շուրջ 4200 խաչքար:

Խորհրդային տարիներին Ադրբեջանի կազմում հայտնված գերեզմանատունը ոչ միայն չի արժանացել հուշարձանների պահպանության վարչության ուշադրությանը, այլև շինարարական նպատակով մերձակա գյուղերի թուրքերը խաչքարերը կոտրատում և վերածում էին միաչափ խորանարդների:

1998 թ. նոյեմբերին Իրանի սահմանից ականատեսները վկայում էին, թե ինչպես էին ադրբեջանցիները բուլդոզերներով քանդում և տեղահանում գերեզմանաքարերը, տեղը հարթեցնում, քարերն էլ գնացքով տեղափոխում...

Այս բարբարոսությունը տևեց շուրջ երեք շաբաթ: Ոչնչացվեց գերեզմանատան գեղաքանդակ խաչքարերի գրեթե երեսուն տոկոսը: Գերեզմանաքարերի տեղափոխումը երկաթգծով փաստում է, որ այս ամենը կատարվել է Նախիջևանի իշխանությունների հրահանգով:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին և համաշխարհային այլ կազմակերպությունների հղած բողոքները կասեցրին մշակութային այս ջարդը, որին զոհ գնաց շուրջ 800 խաչքար: Սակայն բարբարոսությունը շարունակվում է, և մեզ հասած ստույգ տեղեկությունները հաստատում են, որ Նախիջևանում միտումնավոր կործանել են ավելի քան 250 հայկական վանքեր, ինչպես, օրինակ, Աստապատի Կարմիր և Ջուղայի Ս. Ամենավրկիչ վանքերը և այլն:

Ճարտարապետական այս կոթողների ոչնչացումը սպառնալիք է համաշխարհային քաղաքակրթության պատմությանը, քանզի դրանք համամարդկային արժեք են՝ անկախ աշխարհագրական վայրից և ազգային պատկանելությունից:

ՎՐԱՍՏԱՆ

Թբիլիսիի հայոց Նորաշեն եկեղեցին

Վրաստանի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի հազարավոր հուշարձաններ երբևէ բարվոք վիճակում չեն եղել: Դրանց մի զգալի մասը (շուրջ 80 եկեղեցի) ավերվել է դեռևս ստալինյան բռնապետության օրոք, ինչպես, օրինակ, վիրահայոց առաջնորդանիստ Հարանց վանքի

համալիրը, Խոջիվանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին ու գերեզմանատունը և այլն:

Խորհրդային կարգերի փլուզումից հետո անկախացած Վրաստանի պետական և հոգևոր այրերի անհանդուրժողական քաղաքականությունը հայկական հուշարձանների նկատմամբ փոխվել է միայն այն առումով, որ եթե այն ժամանակ դրանք պարզապես ոչնչացվում էին, այժմ այլափոխվելով յուրացվում են:

«Վերականգնման» անվան տակ շուրջ երեք տասնյակ վրացականացված եկեղեցիների և այլ կառույցների որմերից, ինչպես նաև խաչքարերից ու տապանաքարերից քերված կամ ջնջված հայերեն արձանագրությունների թիվն արդեն անցել է 300-ից:

Եթե Վրաստանի մի շարք վայրերում, այլ ազգերի նման, հայերը եկվոր են, ապա հարավային շրջաններում նրանք բնիկ են, ապրում են իրենց Հայրենիքում:

1980-ական թթ. վերջերից առ այսօր Վրաստանում ոչնչացված կամ յուրացված հուշարձաններից են՝ Խոջիվանքի գերեզմանատունը (որի տեղում այժմ կառուցվում է վրաց առաջնորդանիստ նոր եկեղեցին), Կուսանաց Ս. Ստեփանոս, Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածին, Ձորաբաշի Ս. Գևորգ, Շամքորեցոց Կարմիր Ավետարան, Նորաշենի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները և այլն:

Հայկական եկեղեցիները յուրացվել, հայագիր արձանագրությունները ոչնչացվել են նաև Սուրամ, Նախշիրգորա, Շահնապատ, Լիս, Սղնախ, Թելավ, Վելիսցիխե և այլ քաղաքներում ու գյուղերում:

ԻՐԱՆ

Իրանի հյուսիսարևմուտքում՝ Արևելյան և Արևմտյան Ատրպատական նահանգներում են գտնվում Պատմական Հայաստանի Պարսկահայք նահանգի մի քանի գավառները (Հեր, Ջարևանդ, Արտագ, Պարսպատունիք), որտեղ դարեր շարունակ հայեր են ապրել ու ստեղծել ճարտարապետական կոթողներ:

Վրացերեն տապանաքարեր են բերվել Նորաշենի բակ՝ եկեղեցու յուրացումը «հիմնավորելու» նպատակով:

Սուրբ Թադեի վանքը

ԻԻՀ Արևմտյան Ատրպատական նահանգում է Ս. Թադեոս առաքյալի վանքը, ուր տարիներ շարունակ իրականացվում են վերականգնողական աշխատանքներ, իսկ 2001 թ. սեպտեմբերից ԻԻՀ կառավարության առաջարկով վանքը, ի թիվս այլ հուշարձանների, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հովանավորության տակ է: Մինչդեռ Ս. Բարդուղիմեոս վանքը, որն այսօր Թուրքիայի արևելքում է, պայթեցվել է 1962 թ.:

ԱՊՐԻԼՅԱՆ ԻՐԱԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

✦ Կալիֆոռնիայի Ֆրեզնո քաղաքից քայլարշավ է տեղի ունեցել մինչև Սակրամենտո (մարտի 28 - ապրիլի 16-ը): Չարյուրավոր հայեր և այլազգիներ, 350 կմ ճանապարհն անցնելով 19 օրում, իրենց երախտագիտությունն են հայտնել երկրի այն օրենսդիր մարմիններին, ովքեր պաշտոնապես ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը (ԱՄՆ 52 նահանգից 36-ը ճանաչել է):

Ցեղասպանության ճանաչման օգտին արտահայտվող կոնգրեսականների թիվն անցել է 100-ից:

✦ Ապրիլի 7-ին Երուսաղեմի «Վան Լեեր» ինստիտուտում հրավիրվել է սինպոզիում «Ցեղասպանությունը 20-րդ դարում. 90 տարի Հայոց ցեղասպանությունից անց» խորագրով՝ անգլերեն, ֆրանսերեն և եբրայերեն լեզուներով:

✦ Ապրիլի 8-ին Օտտավայի (Կանադա) համալսարանում տեղի ունեցած մեծ միջոցառումից հետո ցուցադրվել է բրիտանացի ճանաչված կինոռեժիսոր Մայք Քոնրոսի «Մոռացված ցեղասպանություն» փաստագրական կինոնկարը: Ներկա է եղել նաև Կանադայում Թուրքիայի դեսպանության խորհրդակալը:

✦ Ապրիլի 8-ին Բոյունսելի (Բելգիա)

«Դե Ջեյի» կենտրոնում տեղի է ունեցել Հայաստանի պատմությանը և մշակույթին նվիրված երեկո, բացվել է Հայաստանը ներկայացնող ցուցահանդես:

✦ Ապրիլի 10-ին Վարշավայի Ս. Յոն-հաննես Սկրտիչ աթոռանիստ տաճարում մատուցվել է Սուրբ պատարագ, իսկ ապրիլի 22-ին Վարշավայի Բարեկամության տանը տեղի է ունեցել հուշ-երեկո:

✦ Ապրիլի 13-ին Ֆրանսուի Լորանս ժուրդանի մեկ ժամանոց «Հայոց ցեղասպանությունը» վավերագրական կինոնկարը հեռարձակվել է Եվրոպական առաջատար ARTE հեռուստաալիքով: Այն առաջին անգամ ցուցադրվել է Փարիզի կենտրոնական «Էթուալ» կինոթատրոնում, մարտի 30-ին:

✦ Ապրիլի 13-ին ՌԴ Պետդումայի նախագահ Բորիս Գրիգորովի և ՀՀ ԱԺ նախագահ Արթուր Բաղդասարյանի մասնակցությամբ ՌԴ Դաշնության խորհրդի շենքում բացվել է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության 90-րդ տարելիցին նվիրված ցուցահանդես:

✦ Ապրիլի 18-ին Բելգիայի Սենատի շենքում, մի խումբ սենատորների նախաձեռնությամբ, տեղի է ունեցել կոնֆերանս՝ «Ճանաչում՝ ապագան կառուցելու համար» խորագրով:

✦ Բելգիայի խորհրդարանն ընդու-

նել է օրինագիծ, համաձայն որի՝ Օսմանյան Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանությունը ժխտող անձինք կարող են բանտարկվել կամ ենթարկվել վարչական խոշոր տույժի:

✦ Ապրիլի 18-ին Պիրեայի համալսարանում (Հունաստան) տեղի է ունեցել «Կլոր սեղան»՝ «Թուրքիայի անդամակցությունը Եվրամիությանը և Հայոց ցեղասպանությունը» խորագրով: Ցուցադրվել են եղեռնին նվիրված կինոնկարներ:

✦ Ապրիլի 18-ին ՀՀ ԳԱԱ-ում մեկնարկել է «Մեծ եղեռն. իրողություն և դատապարտում» խորագրով միջազգային երկօրյա գիտաժողովը:

✦ Ապրիլի 19-ին Լեհաստանի խորհրդարանը՝ Սեյմը, ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը:

✦ Ապրիլի 19-ին Բրազիլիայի Սան Պաուլուի «Ազգային համալիր» գործարար և մշակութային կենտրոնում բացվել է Հայոց Մեծ եղեռնի մասին պատմող ցուցահանդես:

✦ Ապրիլի 19-ին Եստոնիայի խորհրդարանում ընթերցվել է Թուրքիային ուղղված Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու կոչը: Իսկ ապրիլի 24-ին մատուցվել է պատարագ՝ եղեռնի զոհերի հիշատակին:

24-ը ապրիլի, 2005, Ծիծեռնակաձերդ: Պայքարը շարունակվում է...

← 11
Արևելյան Ատրպատական նահանգում՝ Նախիջևանին սահմանակից տարածքում է Ս. Ստեփանոս Նախավկայի (Դարաշամբի) վանքը, որը ևս նորոգվում է պետության հովանավորությամբ:
Անաչառ և բարյացակամ կեցվածքի օրինակ է Մակու քաղաքի հարավում գտնվող Ծործորի Ս. Աստվածածին վանքի (XI դար) վերականգնումը: Բարուն ջրամբարի կառուցումը վտանգում էր եկեղեցու գոյությունը: Եկեղեցին մանրամասն չափագրվեց, համարակալվեցին բոլոր քարերը և վերակառուցեցին լճից բարձր, ապահով մի վայրում՝ վերականգնելով վաղուց կործանված թմբուկն ու գմբեթը:
ԻՒՀ այլ շրջաններում, ուր ևս եղել են և այսօր էլ կան հայ համայնքներ, կանգուն են և գործում են բազ-

մաթիվ հայկական եկեղեցիներ: Դրա ցայտուն օրինակն են Իսպահանի Նոր Ջուղա քաղաքամասի 15 հայկական եկեղեցիները, որոնք ունեն պատմամշակութային բարձր արժեք:
Հայոց ցեղասպանությունից հետո Հայաստանի տարածքի մեծագույն մասը բաժանվեց հարևան երկրների միջև, որտեղ այսօր միտումնավոր և ծրագրված ոչնչացվում են հայկական հուշարձանները՝ վերացնելու հազարամյակներ շարունակ այդտեղ ապրած հայ ժողովրդի հետքը: Իրանը միակ բացառությունն է:
Արմեն Հախնազարյան
Հայկական ճարտարապետությունը
ուսումնասիրող կազմակերպության տնօրեն

Նայոց երթագույն վարձուրթյուն

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 50-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ ԵՎ ԾԻԾԵՌՆԱԿԱՐԵՐՈՒԻ ՀՈՒՇԱՀԱՄԱԼԻՐԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

«Առափնուրյան ամենամեծ սիրանները կասարվել են Հայրենիքի հանդեպ ունեցած սիրուց»:

Ժան Ժակ Ռուսո

Մարդիկ գնում են այս անցավոր աշխարհից, հասարակարգերը՝ փոխվում, իսկ պատմությունը, ճշգրտության ձգտելով, վերաշարադրվում է նորովի: Սակայն պատմության հողովույթում միշտ էլ մնում և հիշատակվում են Անուններ, ովքեր ոգեղենացնում են պատմության չոր ու ցամաք ընթացքը:

Վաղուց արդեն անհրաժեշտ է իմանալ, թե խորհրդային իշխանության օրոք, երբ բացարձակապես մերժված և անընդունելի էր որևէ ազգային գաղափարախոսություն, ինչպես՝ 1965 թ. Հայաստանում ո՛չ միայն նշվեց Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցը, այլև 1965-67 թթ. կառուցվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը ոգեկոչող զուսպ, բայց բազմախոսուն հուշահամալիրը:

1965 թ. Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարն էր Յակով Ջարոբյանը, լուսավոր ու պայծառ մի Հայ, որի ներդրումն ու դերակատարությունն անուրանալի է սովետական պայմաններում քաղաքական խիզախություն ցուցաբերելու, համարձակորեն ազգային խնդիրներ առաջ քաշելու, դրանք համազգային միջոցառումների վերածելու և դրանցով սովետահայ մտածելակերպն արմատապես վերափոխելու, հայի նոր հոգեկերտվածք ձևավորելու գործում:

3. Ջարոբյանը ծնվել է 1908 թ., Հայաստանի Արդվին քաղաքում: 1914 թ. ընտանիքով, եղեռնից մազապուրծ, ոտքով հասել են Ռոստով: Շատ չանցած՝ մահացել են հայրը և երկու եղբայրները: 1925 թ. տեղափոխվել է Խարկով, 1941-ին՝ Օմսկ, ստացել բարձրագույն կրթություն, 1949 թ. գործուղվել Հայաստան: Աշխատել է ՀԿԿ Կենտկոմում՝ բաժնի վարիչ, ՀԿԿ Երևանի քաղկոմի երկրորդ քարտուղար, ՀՍՍՀ պետական անվտանգության կոմիտեի (ՊԱԿ) նախագահի տեղակալ, ՀԿԿ ԿԿ երկրորդ քարտուղար, ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի նախագահի առաջին տեղակալ, 1960 թ. դեկտեմբերի 28-ից 1966 թ. փետրվարի 5-ը՝ ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար:

Վերջին պաշտոնն ստանձնելիս՝ 3. Ջարոբյանը գրեթե չգիտեր մայրենի լեզուն (որն արդեն իսկ արմատացող «ավանդույթի» համաձայն՝ ամենևին էլ պարտադիր չէր այդ ժամանակներում), բայց այնքան բարձր էր նրա՝ Հայի քաղաքացիական նկարագիրը, որ ուսանելով (այժմ՝ բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր) Հովհաննես Բարսեղյանի մոտ, կարճ ժամանակում կատարելապես տիրապետում է հայերենին: Հայրենիքի ու ժողովրդի ճակատագրով ապրելը դառնում է նրա կյանքի նպատակը:

Պաշտոնավարման առաջին իսկ օրերից ձեռնամուխ է լինում ազգային ծրագրերի իրականացման: Նախ՝ ՀԿԿ

ԿԿ կառույցում ստեղծում է Արտասահմանյան կապերի ենթաբաժին: Բայց դա չէր բավարարում Հայաստան-Սփյուռք կապերին նոր որակ հաղորդել նպատակադրած գործչին: Եվ սկսեցին իրար հաջորդել այդ կապերի ամրապնդմանն ուղղված միջոցառումները: Նա ՍՄԿԿ Կենտկոմ է դիմում վերականգնելու 1948 թ. ընդհատված զանգվածային հայրենադարձությունը (ոչ սովետական երկրներից - խմբ.), խնդրում սփյուռքահայ պարբերականների բաժանորդագրության և սփյուռքահայ անվանի գրողների երկերի, սփյուռքահայ դպրոցների համար արևմտահայերենով դասագրքերի տպագրության թույլտվություն և այլն:

1964 թ. ապրիլի 10-ին ՀԿԿ Կենտկոմի ղեկավարությունը որոշում է ընդունում Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտե ստեղծելու մասին: Այն կազմավորվում է մայիսի 26-ին, նախագահ է նշանակվում պատմաբան Վարդգես Համազասպյանը (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆոնդ 113, ցուցակ 84, գործ 191-192, թղթեր 2-3): Մեկ տարի անց լույս է տեսնում Կոմիտեի «Հայրենիքի ձայն» պաշտոնաթերթը (տպաքանակը՝ 7 հազար), որը 90-ական թթ. վերացվեց՝ Սփյուռքահայության հետ մշակույթի կապի կոմիտեի հետ:

Գործընկերներն ու արխիվային վավերագրերը հավաստում են, որ, ըստ էության, 1961-ից սկսած 3. Ջարոբյանը լրջորեն նախապատրաստվել է Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցն արժանավայել նշելուն: Հունիսի 3-ին 3. Ջարոբյանը Մոսկվա է դիմում՝ Գրիգոր Ջոհրայի 100-ամյակը նշելու խնդրանքով. «1915 թ. հայկական կոտորածի օրերին, հայ մտավորականության հիասքանչ ներկայացուցիչների հետ Գ. Ջոհրայը բանտարկվել և թուրքական յենիչերիների կողմից գազանաբար սպանվել է» (ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 41, գ. 85, թ. 84):

Հետաքրքիր է, որ, Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցը նշելու նպատակով, 1964 թ. օգոստոսին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն իր կոնդակն է հղում համայն հայ հավատացյալ ժողովրդին («Էջմիածին», 1964, Ը-Թ, էջ 3-5), իսկ մեկ ամիս անց նամակով դիմում աշխարհի քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերին, Հռոմի Պապին, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդին («Էջմիածին», 1964, ԺԱ, էջ 8-9):

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Գրիշա Մարտիրոսյանը, որ այդ ժամանակ աշխատել է ՀԿԿ Կենտկոմի պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնում (ՊԱԲ), պատմում է, թե ինչպես 1964 թ. փետրվարին գաղափարախոսական բաժնի հերթական խորհրդակցության ժամանակ, երբ Ջարոբյանն սկսել է համարձակ խոսել ազգային քաղաքական հարցերի մասին, ոգևորված նրա ելույթից՝ ձայն է խնդրել ՊԱԲ վարիչի տեղակալ Ջոն Կիրակոսյանը և բարձրացրել մեկ տարի հետո Հայոց Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցը նշելու հարցը: Թեմայի շուրջ արտահայտվել են նաև ուրիշները: «Անշուշտ, զարմանքի մեջ էին Կենտկոմի ապարատում

աշխատող աղբբեջանցիները: Շատ հանգիստ էր և ելույթ ունեցողներին ռեպլիկներով օգնող խոսքեր էր ասում Ջարոբյանը», - հիշում է Գ. Մարտիրոսյանը («Հայաստանի կոմունիստ», N 15 (322), 21-28 ապրիլի, 2000 թ.): Ոգեշնչված Ջարոբյանի աջակցությունից ՊԱԲ վարիչ Ստեփան Վարդանյանը խնդրում է թույլատրել ազգային հերոս Անդրանիկի 100-ամյակի կապակցությամբ թերթերում հոդվածներ տպագրել և հեռուստատեսային ու ռադիոհաղորդումներ պատրաստել: Քաղլուստան խորհրդատու Սեմյոն Պապյանը համարձակորեն առաջ է քաշում Ղարաբաղի և Նախիջևանի հարցերը, Կենտկոմի միջազգային սեկտորի վարիչ Վանիկ Մարգարյանը խոսում է եղեռնի մասին լեհ գրող Գեմբարսկու նամակների՝ հանրապետությունում տպագրության մասին: Նշվում է նաև Հայաստանի թուրքանուն բնակավայրերը անվանափոխելու մասին և այլն:

Ջարոբյանը գոհացուցիչ պատասխաններ է տալիս ժամանակի համար «սուր» թվացող հարցերին: «Բոլորս հասկացանք, որ Ջարոբյանի համար մեծ հոգս էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի, հատկապես գաղափարական գծով «սև կարդինալ» Սուսլովին ու միշտ «ոչ» ածական անունով կոչվող արտաքին գործերի նախարար Գրոմիկոյին համոզելը», - պատմում է Գ. Մարտիրոսյանը (նույն տեղում):

Այնուհետև հոդվածագիրը հիշում է, թե խորհրդակցությունից անմիջապես հետո իր սենյակում Ջոն Կիրակոսյանն ինչպես է բացում «խաղաքարտերը» և խոստովանում, որ Ջարոբյանի համոզմարությունները երկար ամիսներ է՝ իրենք «թաքուն նյութեր են պատրաստում ԽՄԿԿ Կենտկոմ ներկայացնելու համար»: Կարճ ժամանակահատվածում Յ. Ջարոբյանի պահանջած գրությունները պատրաստվում և անաղմուկ ուղարկվում են Կենտրոն: Պատմական փաստերով հարուստ մի նամակ, որով հիմնավորվում են եղեռնի, սփյուռքի, հայրենադարձության փաստերը, և եղեռնի տարելիցը նշելու քաղաքական և գաղափարական նշանակությունը: Նամակում խնդրում է նաև հուշահամալիր կառուցելու թույլտվությունը:

Իրար հաջորդող նամակներից բացի՝ Յ. Ջարոբյանը ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի նախագահ Անտոն Քոչինյանի հետ բազմիցս այցելում է Մոսկվա և ամեն ջանք թափում՝ վերադասին իրականությունը ներկայացնելու, նրանց համառ դիմադրությունը կտրտելու, անհրաժեշտ թույլտվություններն ստանալու: Հայտնի է, որ ՍՍՀՄ թիվ 1 գաղափարախոս Միխայիլ Սուսլովն ընդգծված հայատյաց էր: Նրա մասին մի անգամ Յ. Ջարոբյանը Սերո Խանգաղյանին ասել է. «Արգահատելի տիպ է...», հիշիր, նա հայերիս կատաղի թշնամին է: Այո՛, Սուսլովն է կործանել Ղարաբաղյան հարցը: Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու որոշման նախագիծը նա լուցկով վառել է ու մոխիրը փչել» (Ս. Խանգաղյան, «Ղաշնակցություն», հուլիս, NN 14-15, 1992): Հետաքրքիր է, որ Բրեժնևին ամենից հեշտն է եղել համոզելը, և նա «նույնիսկ հուզվել է՝ ներկայացրած ալբոմների որոշ նկարներ տեսնելով» (նույն տեղում):

Երևան, Լենինի անվան հրապարակ, 24-ը ապրիլի, 1965 թ.

Յ. Ջարոբյանն ստիպված է լինում Մոսկվայի առաջ «խորամանկել»։ այնպես է ներկայացնում, որ հայ ժողովուրդը, իբր հիշելով իր տխուր անցյալը, ցանկանում է նշել իր վերածնունդը:

Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրը նախատեսված էր կառուցել իբրև «Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին զոհված հայերի և հայ ժողովրդի վերածննդի հուշարձան»։ Իսկ Հայաստանում հայտարարում էր. «Եղեռնը մենք պետք է նշենք ազգովի. դա մեր ազգային ցավն է: Դրանք մեր նյութական, բարոյական, ազգային կորուստներն են, մեր հողային կորուստները: Այդ մասին պետք է իմանան բոլորը՝ և՛ մեր ներկա սերունդները, և՛ մարդկությունն ընդհանրապես: Մենք ոչ մի ժողովրդի նկատմամբ թշնամանք չունենք: Օսմանյան իշխանությունների կազմակերպած հայերի եղեռնը եթե մեր կողմից տրվի մոռացության, ապա մենք կարժանանք սերունդների դատապարտմանը» («Հայաստանի կոմունիստ», N 15, (322), 21-28 ապրիլի, 2000 թ.):

Պատմում է Յ. Ջարոբյանի օգնական Հենրիկ Լիլոյանը. «Ջարոբյանը շատ էր ուզում, որ կենտրոնական մամուլը նյութեր տպագրի ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի կապակցությամբ: Նրան մեծ դժվարությամբ հաջողվում է պայմանավորվել, որ «Պրավդան» զետեղի ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի հոդվածը» («Խորհրդային Հայաստան», 30. 03. 1990): Եվ հիշում է, թե ինչպես ապրիլի 24-ի առավոտյան Ջարոբյանն անընդհատ

հարցրել է, թե ե՞րբ է ստացվելու «Պրավդա»-ն: Իսկ հետո ձեռքն առնելով՝ հուզված, անհամբեր բացել է... և անմիջապես մռայլվել. «...երկրորդ էջում հրապարակված էր մի հոդված՝ «Եղեռնը ծանրագույն հանցագործություն է մարդկության հանդեպ» վերնագրով և, Մ. Ներսիսյանից բացի, ուներ համահեղինակ՝ իրավ. գիտ. դոկտոր Ն. Ուշակով: Եվ ի՞նչ էր գրված այդ հոդվածում: Ամեն ինչ ցեղասպանության մասին, բայց՝ առհասարակ (Վիետնամ, ԱՄՆ,

Անգոլա, Մոզամբիկ, Գվինեա... և այլն): Իսկ հայերի եղեռնի մասին՝ ընդամենը մեկ-երկու ոչ մեծ պարբերություն» (նույն տեղում):

Մեր ժողովրդի հավաքական հիշողության մեջ ամրագրված է 1965 թ. ապրիլի 24-ը... Հենրիկ Լիլոյանը պատմում է, թե ինչպես այդ օրը «Կենտկոմի շենքը հիշեցնում էր խաթարված մեղվափեթակ: Վաղ առավոտից ինձ զանգահարեց բարձրագույն ու միջնակարգ կրթության այն ժամանակվա մինիստր Գևորգ Հայրյանը և «հպարտորեն» զեկուցեց.

- Հայտնի ընդհանրապես, որ պարապմունքները բուհերում նորմալ են ընթանում, և առհասարակ ուսանողական ավանում հանդարտություն է...

Մինիստրը չգիտեր, որ ուսանողների և սովորողների հոժ խմբերը, պարապմունքները դադարեցրած, լցվել են Լենինի հրապարակ ու աղմկալի միտինգ կազմակերպել» («Խորհրդային Հայաստան», 30. 03. 1990):

Ըստ արխիվային փաստաթղթերի (ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 45, գ. 20, թթ. 28-35) 1965 թ. ապրիլի 24-ի առավոտյան ժամը

10:00-ին ժողովրդի հոգում բռնցքված միասնական ցատկում ու ընդվզումը փողոց են հանում հազարավոր մարդկանց: Տասնյակ հազարավոր սևազգեստ երիտասարդներ հավաքվում են Լենինի անվան հրապարակում՝ ձեռքներին պաստառներ՝ «2 000 000» (Եղեռնի զոհերի թիվը), «Արդարացի լուծեք հայկական հարցը», «Ազատե՛ք 7 հայրենասերներին» և այլն, ինչպես նաև՝ Դ. Վարուժանի և Կոմիտասի մեծադիր դիմանկարները: Ի դեպ, այդ օրը նման հսկայածավալ ցույցեր են կազմակերպվում նաև հանրապետության և մայրաքաղաքի բոլոր շրջանների բոլոր կենտրոնական հրապարակներում:

... Երևանի գլխավոր հրապարակում բազմությունը հետզհետե ստվարանում է: Թռուցիկներ են տարածվում, որոնցից մեկի բովանդակությունը հետևյալն էր.

«ՄՄԿԿ Կենտրոն

ՄՄՀՄ Մինիստրների խորհուրդ

ՄՄՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն

1965 թ. ապրիլի 24-ին Եր-ան քաղաքում փետի ունեցած բազմահազարանոց միտինգը, նշելով ս-կոտորածի 50-ամյակը, որոշեց խնդրել սովետական ղեկավարությանը՝ վերացնել ազգային հարցում անհարի պաշտամունքի փարիներին առաջացած թերությունները - արդարապիտրեն լուծել հայ ժողովրդի պահանջները.

Հայկական հանրապետությանը հանձնել Գարաբաղը, Նախիջ-անը - Խորհրդային Միության պարմականորեն հայաբնակ մյուս հողերը:

Ներգաղթած հայերին փեղավորել Նախիջ-անում, քանի որ բնակչության խտությունը հանրապետությունում հասել է կրիտիկական մակարդակի:

Ազատել յոթ հայրենասերներին:

Արագացնել հայերի ներգաղթը:

Հայ ժողովուրդը պարտաստանություն է հայտնում դիմանալու ներգաղթածների հեղ կապված բոլոր փեսակի դժվարություններին:

Միտինգի մասնակիցները ՀՄՄՀ մինիստրների խորհրդին խնդրում են վերոհիշյալ բանաձ-ը ներկայացնել ՄՄՀՄ կառավարությանը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻ

Միտինգը պարասխանի է սպասում Հայաստանի կառավարության ղեկավար ընկեր Քոչինյանից: Միտինգի մասնակիցները չեն սրվի, մինչ- որ դրական պարասխան չստանան»:

Ցուցարարների հայրենասիրական պոռթկումը հավասարակշռելու նպատակով Լենինի անվան հրապարակում նրանք առջև ելույթ են ունենում Երևանի քաղկոնի առաջին քարտուղար Բադալ Մուրադյանը, գրող Սերո Խանգաղյանը, ԳԱ պրեզիդենտ Վիկտոր Զամբարձումյանը, ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի նախագահ Անտոն Քոչինյանը՝ կոչ անելով բոլորին՝ չխանգարել հասարակական կարգը: Մարդկանց հոծ բազմությունը շարժվում է դեպի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտ ու Երևանի պետական համալսարան, ապա՝ Կոմիտասի անվան պանթեոն, հարգանքի տուրք մատուցում Եղեռնի զոհ դարձած մեծ երգահանին և շարունակում խաղաղ երթը դեպի

Բեյրութի մարզավան, 24-ը ապրիլի, 1965 թ.
Նկարը տրամադրել է Վարազդատ Զարությունյանը (արտատպվել է «Ազգ» օրաթերթի ս. թ. ապրիլի 23-ի համարից)

Սպանդարյանի անվան հրապարակ՝ միանալու այնտեղ հավաքվածներին: Այնուհետև բոլորը՝ հարյուր հազարավոր մարդիկ, շարժվում են դեպի Թատերական հրապարակ, որտեղ ժամը 19:00-ին նշանակված էր սգո հանդիսավոր նիստ՝ «Երևանի հասարակայնության ներկայացուցիչների ժողովը»:

Ըստ Ջարոբյանի մտերիմների՝ նա ուղղակի ցուցում էր տվել՝ ճնշում չգործադրել ո՛չ մի ցուցարարի նկատմամբ: ՊԱԿ-ի աշխատակիցներն ու ոստիկանները քաղաքացիական հագուստով էին և անզեն: Անօրինակ բան՝ Սովետական Միությունում, աննախադեպ երևույթ. հարյուր հազարավոր մարդիկ դուրս են եկել փողոց՝ խաղաղ, բայց չարտոնված ցույցի: Նույն օրը նման բազմամարդ ցույցեր են տեղի ունենում նաև Սիկուռքում, որոնց մեջ հատկապես նշանակալից էր բյուրավոր լիբանանահայերի հավաքը Բեյրութի մարզավանում: Մեծ սգի՝ վրեժով ու պայքարով ոգեկոչումը համազգային միասնության դրսևորման փայլուն առիթ է դառնում:

...ժամը 19:00-ին հանրապետության ողջ ղեկավարությունը, Յ. Ջարոբյանի գլխավորությամբ, օպերային թատրոնի դահլիճում էր: Ներկա էին գիտության, արվեստի ակադեմիկոս գործիչներ, գրողներ: Օթյակում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը: Ելույթ են ունենում ՀՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Նազուհ Զարությունյանը, Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ Վիկտոր Զամբարձումյանը, ՍՍՀ ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը, ակադեմիկոս Լևոն Զովհաննիսյանը: Դատապարտելով Եղեռնն ու դրա ստոր մեթոդները՝ նրանք պատմում են նաև հայերի ինքնապաշտպանական մարտերի, անձնագոհությունների և հատկապես կոտորածների նկատմամբ եվրոպական մեծ պետությունների հանդուրժողական վերաբերմունքի մասին, որը և հնարավորություն է տվել թուրքական կառավարությանը՝ իրագործելու հայ ժողովրդի բնաջնջման իրարյունարբու քաղաքականությունը: «Գենցիղի համար չկա՝ և չի՝ կարող լինել որևէ իրավական արդարացում կամ որևէ հայցային վաղեմություն», - հայտարարում է Ն. Զարությունյանը:

Ինչպես նշում է Հայաստանի ազգային արխիվի փոխտնօրեն, պատմաբան Ավագ Զարությունյանը, դա «...ողջ ԽՍՀՄ-ում առաջին ոչ խորհրդային միջոցառումն էր՝ այն էլ զուտ ազգային թեմայով» («Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և Խորհրդային Հայաստանը», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 13):

Երբ ժողովրդի ծովածավալ բազմությունը հավաքվում է Թատերական հրապարակում, մի խումբ երիտասարդներ փորձում են մուտք գործել շենքի դահլիճ: Հատուկ ծառայությունները կանխատեսել էին նման ցան-

կությունը և «խնամքով» նախապատրաստվել... Նույն օրը՝ ուշ երեկոյան, ցավով ու նաև իրեն հատուկ կատակով Յ. Ջարրոբյանն ասում է. «Ժողովուրդը հող է ուզում, իսկ մենք կեղտաջուր ցանեցինք նրա վրա» («Հայաստանի կոմունիստ», N 15 (322), 21-28 ապրիլի, 2000 թ.):

ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի անդամ Եղիշե Ասծատրյանը պատմում է, թե ինչպես են ցուցարարները ներխուժում դահլիճ, գրավում ամբիոնը: Մինչ այդ նախագահությունում նստած ղեկավարները, կանխագաղափար գործողությունների ընթացքը, հեռանում են հարևան ֆիլիսարմոնիայի շենք և մտածում՝ ինչ անել: Բաղալ Մուրադյանին հանձնարարվում է հանդես գալ ժողովրդին հանգստացնող կոչով: Բայց «տաքացած» հանրությունն աղմկում է՝ պահանջելով պատասխանել կառավարությանը ներկայացրած հանրագրի հարցերին: Որոշվում է, որ ժողովրդի առջև հանդես գա Վազգեն Ա կաթողիկոսը: Ցավոք, նրա խոսքը ևս ի գորու չի լինում ազդել թմբիրից արթնացած, խաթարված հիշողությունը վերականգնած, ազգային շնչառությունը բացած ժողովրդի վրա...

«Այդ օրը, ի պատիվ մեր հայրենասեր ղեկավարների, նաև՝ ՊԱԿ-ի նախագահ, գեներալ Բաղամյանցի, ոչ մի մարդ չկալանավորվեց: Բաղամյանցն ինքը ժողովրդի մեջ մտավ, նույնիսկ ռետինե խողովակներով հարվածեցին նրան, բայց նա ոչ մեկի ձեռք չտվեց, ոչ ոք բանտ չնստեց», - պատմում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանը: Իսկ Հ. Լիլոյանը հիշում է, թե ինչպես անկարգությունները ճնշելու նպատակով ինչ-որ մեկը գոչում է. «Պետք է զորք մտցնել»: Եվ հայացքներն ուղղում են Երևանի՝ այն ժամանակվա կայազորի հրամանատար Դավիթ Դրագունսկուն: «Ես այդպիսի զորք չունեմ... Առանց պաշտպանության նախարարի հրամանի ես զորք չեմ մտցնի...», - մետում է նա և ընդհանրապես հեռանում շենքից:

Ավելի ուշ մի առիթով Դ. Դրագունսկին խոստովանում է, որ ինքն այդ օրը թեև զանգվածային գրոհների ենթարկվեց, բայց տեղի չտվեց պահանջին:

Նույն օրը՝ ամբողջ գիշեր, ՀԿԿ Կենտկոմում գրություն է պատրաստվում՝ ուղարկելու համար Մոսկվա: Գործընկերները պատմում են, որ Յ. Ջարրոբյանն ինքը, որ Եղեռնը վերապրած մարդ էր և չսպիացած վերջ ուներ, կարողանում է ուժ գտնել իր մեջ և հայտնի պատմաբանների, պետական գործիչների, մտավորականների հետ մեկտեղ այնպիսի մի հիմնավոր փաստաթուղթ ստեղծել, որով համոզում է Մոսկվային, որ այդ օրը հայ ժողովուրդն ընդամենը փորձել է իր միլիոնավոր զոհերի հիշատակին հարգանքի տուրք մատուցել: Նա կարողանում է Կենտրոնին այնքան ճիշտ ներկայացնել մեր ժողովրդի հույզերը, որ ո՛չ միայն համոզում է նրանց այդ ցույցերի անհրաժեշտությունը, այլև հորդորում Երևանում, երկու տարվա ընթացքում կառուցել Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակի կոթողը: Ցավոք, բացմանը, նա՝ որպես երկրի ղեկավար, արդեն չի կարողանում մասնակցել, քանի որ ամիսներ անց ազատվում է ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից՝ «այլ աշխատանքի անցնելու կապակցությամբ»: Ջարրոբյանը նշանակվում է ՍՍՀՄ էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության նախարարի տեղակալ և պաշտոնավարում մինչև 1980 թ.: Պատմում են, որ նա շատ ծանր է տանում իր՝ Երևանից հեռանալը, թեև նրան երբեք չի լքում սերը Հայրենիքի նկատմամբ, որի հետ կապված էր որդիական ջերմությամբ:

1980 թ. Մոսկվայում կյանքին հրաժեշտ տված Մեծ

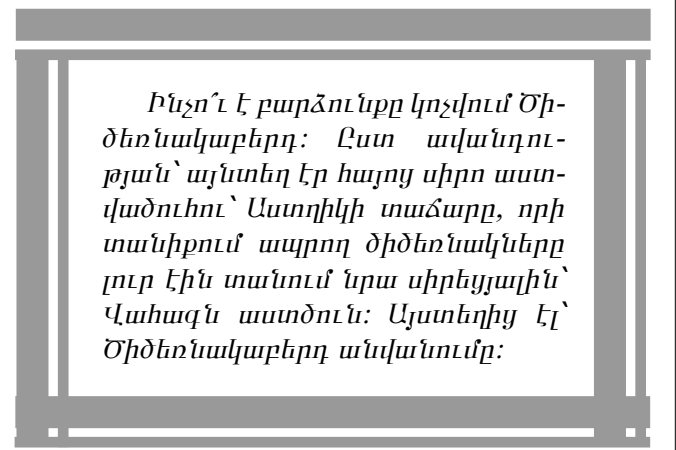
հայրորդին այսօր հանգչում է Երևանի քաղաքային պանթեոնում՝ Մայր հողում՝ նրանից այլևս չբաժանվելու, նրան միահյուսվելու երազուն փափագով...

Երբ թերթում ենք այդ ցույցերին անմիջապես հաջորդած՝ ՀԿԿ Կենտկոմի նախագահության հրավիրած ապրիլի 25-ի, 26-ի, 27-ի նիստերի արձանագրությունները, ուղղակի ապշում ենք. շուրջ 40 էջանոց որոշման մեջ, որպես ցույցերի կազմակերպիչ և ոչ մի մարդու անուն չի հիշատակվում (մի բան, որ շտապ պահանջում էր Մոսկվան): Եվ միակ մարդը, որի մասին խոսվում է այդ փաստաթղթում՝ դարձյալ առանց անունն ու ազգանունը տալու, ներքին գործերի նախարարն է, որն իբրև թե հասարակական կարգը լավ չի կարողացել պահպանել:

«Կարելի է ասել, որ ավելի շուտ Ջարրոբյանն ինքը գնաց անձնագրի հոսանքի՝ հնարավորություն չտալով որևէ մեկին մաշկը փրկելու համար զոհել մյուսներին, - ասում է Լ. Բարսեղյանը: - Նա բարեկիրթ և Մեծ Հայ էր և մինչև վերջ մնաց իր բարձրության վրա: Նա երբեք չդավաճանեց իր ընկերներին, թեև գործընկերներից շատերը նրան դավաճանեցին՝ պաշտոնի հասնելու համար: Նա մնաց միշտ մաքուր, անեղծ, անաղարտ, Մարդ, որ իր անձնական օրինակով վարակեց շատերին»:

Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի հավերժացման համալիրի համար Պետշինը 1965 թ. փետրվարին հայտարարում է նախագծերի մրցույթ: Ապրիլի 24-ից հետո միայն Ծիծեռնակաբերդի բարձունքում սկսվում է ճարտարապետներ Արթուր Թարխանյանի և Սաշուր Քալաշյանի («Եռաբլուր» պանթեոնի՝ ՀԱՀԳԲ-ի նախատակների հուշակոթողի նախագծի հեղինակը - խմբ.) նախագծով հուշահամալիրի կառուցումը: Պաշտոնական բացման արարողությունը տեղի է ունենում 1967 թ. նոյեմբերի 29-ին՝ Սովետական Հայաստանի 47-րդ տարեդարձի օրը:

Իսկ ինչպե՞ս է մեր ժողովուրդը երախտահատույց եղել այդ ազգային գործին: Նոր սերունդը, ավելին՝ այսօրվա պետական այրերը գիտե՞ն նրան: Ինչ-որ բան արվե՞լ է նրա անունն ու հիշատակը մեր հայրենիքում հավերժացնելու համար... Ցավոք, գրեթե ոչ: Ընդամենը մի աննշան, փոքրիկ փողոց է կրում նրա անունը (նախկին Պլեխանովի փողոցը՝ ԱՄՆ դեսպանատան ետնամասում): Նույնիսկ հուշատախտակ չկա նրա ապրած տան պատին: Ի թիվս Երևանի քաղաքային պանթեոնում հանգչող ազգային այլ գործիչների՝ նրա գերեզմանը ևս պետական հոգածությունից դուրս է... Մխիթարվե՞նք, որ գոնե Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը պատրաստվում է, նրա հիշատակին, որպես հուշահամալիրի հիմնադրի, Ծիծեռնակաբերդում ընկուզենի տնկել...

ԱՁԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐ. ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՓՈՒԼ

Զնայած ԳԳ իշխանությունների անտարբերությանը՝ մենք՝ հայերս, միշտ պիտի հիշենք ու խնկարկենք Յակով Զարոբյանի հիշատակը՝ որպես Մեծ Մարդու և Մեծ Հայրենասերի: Ու թեև նա չապրեց Ծիծեռնակաբերդի հուշակոթողի անշեջ կրակը վառելու երջանկությունը, բայց նրա Ոգեղեն ներկայությունը միշտ մեզ հետ է, իսկ նրա անբասիր անվան ջահը՝ միշտ անմար...

Նվարդ Բորյան

1965 թվականը և՛ Սփյուռքում, և՛ Խորհրդային Հայաստանում ժողովրդական մեծ հուզումների, մտորումների և խոհերի տարի էր: Վերլուծությունների և վերագնահատումների արդյունքում պարզվեց, որ անցած 50 տարվա ընթացքում հայ ժողովրդի բոլոր հատվածների, այդ թվում պետության ջանքերը, Հայոց արդար դատի լուծումը գտնելու նպատակով, որոշակի արդյունքներ չէին տվել: Սկսվեց լուծման տենդագին փնտրտուք: Խորհրդային Հայաստանում ստեղծվեց ընդհատակյա Ազգային միացյալ կուսակցությունը, որը հրատարակեց «Երկունք» և «Փարոս» թերթերը, իսկ «Հանուն Հայրենիքի» կազմակերպությունը փորձ արեց հրատարակել նույնանուն պարբերականը: Հիմնվեցին կամ իրենց գործունեությունն ակտիվացրին հայրենասիրական ուրիշ խմբավորումներ ևս: Լիբանանում սկսեցին հրատարակվել «Աիեկան» և «Երիտասարդ հայ» պարբերականները: Այդ փորձերը և՛ Հայրենիքում, և՛ Սփյուռքում ուժեղ դիմադրության հանդիպեցին և ձախողվեցին, սակայն կարողացան ցանել պայքարի սերմերը...

Մեծ դեր խաղաց նաև կարիքի Գուրգեն Յանիկյանի անձնական օրինակը: 1973 թ. Կալիֆոռնիայի Սանտա Բարբարա քաղաքի հյուրանոցներից մեկում արդեն տարիքն առած հայրորդին, նկարներ վաճառելու պատրվակով, իր սենյակ հրավիրեց տեղի թուրք հյուպատոսին ու վերջինիս օգնականին և գնդակահարեց նրանց: Նա հանձնվեց ամերիկյան իշխանություններին՝ հայտարարելով, որ իր արարքի նպատակն է աշխարհի ուշադրությունը հրավիրել ամարդարացիորեն մոռացված և դեռևս անլուծելի մնացած Հայկական հարցին: Իր կրակոցներով նա ազդարարեց, իր իսկ բառերով ասած՝ «հայ անհատին պատերազմը թուրքին դեմ»:

Հետագա դեպքերը երկար սպասեցնել չտվեցին: 1975 թվականի հունվարի 20-ին մի ռումբ պայթեց Եկե-

ղեցիների համաշխարհային խորհրդի՝ Բեյրութի գրասենյակի մոտ: Գործողության պատասխանատվությունն ստանձնեց «Գուրգեն Յանիկյան զինվորական խմբակը», իսկ երբ նույն տարվա ամռանը, մեկ շաբաթվա ընթացքում, գնդակահարվեցին Վիեննայի և Փարիզի թուրք դեսպանները, Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը (ՀԱԳԲ / ASALA) ազդարարեց իր գոյության մասին: 1975 թ. հունվարի 20-ը հայտարարվեց ՀԱԳԲ-ի ծննդյան օր: Այնուհետև աշխարհով մեկ իրար հաջորդեցին զինված հարձակումները՝ թուրք դիվանագետների ու թուրքական պետությունը ներկայացնող հաստատությունների դեմ: Սկսվել էր նորագույն զինյալ ազատագրական պայքարը՝ Հայկական հարցի լուծման նպատակով:

Բանտում, հետևելով դրսի իրադարձություններին, Գուրգեն Յանիկյանը հայտարարեց. «Իմ մոտեցումը Հայ դատի առնչությամբ նույնն է, ինչ որ անցյալում էր: Խոսքով ոչ ոքի ազատություն կամ երկիր չի տրվի: Բայց ի՞նչ կարող եմ անել բանտից. ես միայն կարող եմ ուրախանալ, երբ լրագրերում կարդում եմ, որ ստեղծվել է մի բռունցք, որ կոչվում է Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ: Այս բռունցքն է այսօր գործ կատարողը, և իմ միակ հույսը դրա վրա է»:

1980 թվականին սփյուռքահայությունն առաջին անգամ ճանաչեց պայքարող իր զավակներից երկուսին: Հոկտեմբերի 3-ին, ժնկի հյուրանոցներից մեկում, իր պատրաստած ռումբի հանկարծակի պայթյունի հետևանքով ծանր վիրավորվեց ՀԱԳԲ հիմնադիրներից Ալեք Ենիգոմշյանը (ՀՅԴ անդամ), թեթև մարմնական վնասվածքներ ստացավ Սյուզի Մահսերեճյանը (ՌԱԿ անդամ): Այս միասնությունը, որ աննախադեպ էր սփյուռքում, այդուհետ օրինաչափություն դարձավ ՀԱԳԲ-ում՝ վկայելով կազմակերպության գաղափարական և քաղաքական հասունությունը, Հայկական հարցի լուծման պայքարը համաժողովրդականի վերածելու նրա նպատակամղվածությունը:

Ալեքն ու Սյուզին ձերբակալվեցին և կանգնեցին շվեյցարական դատարանի առաջ: Նոր ժամանակներում դա առաջին քաղաքական դատավարությունն էր, որի ընթացքում տեսողությունից և ձախ ձեռքից (մինչև դատակը) զրկված Ալեքն օրինակելի տոկունություն ցուցա-

բերեց: Կուռ էր նրա խոսքը դատարանում, տրամաբանված: Երիտասարդ մարտիկը բացատրեց, որ Հայկական հարցին խաղաղ միջոցներով լուծում գտնելու ջանքերն ապարդյուն են անցել: Մնացել էր ծայրահեղ միջոցը՝ զինյալ պայքարը, որին նոր սերունդը ստիպված զնաց: Նա շեշտեց, որ մեղադրյալի աթոռին պետք է նստած լինեին թուրքական պետության ներկայացուցիչները, այն պետության, որը շարունակում է մերժել Հայոց ցեղասպանությունը, մեր ժողովրդի անանցանելի իրավունքները, որը չի ճանաչում օսմանյան կառավարության հանցագործությունները, խուսափում է քավել նրա մեղքը, վերացնել ցեղասպանության հետևանքները: Դատարանի որոշմամբ երկու երիտասարդներն էլ ազատ արձակվեցին դատարանի դահլիճից: Դա առաջին հաղթանակներից էր:

1980 թ. հոկտեմբերի ճակատագրական այդ օրերին հրատարակվեց ՀԱՅԳԲ «Հայաստան» պաշտոնաթերթի առաջին համարը՝ թիվ 0:

Մինչ այդ ամիսներ առաջ արդեն հիմնադրվել էր Հայկական ժողովրդային շարժում (ՀԺՇ) կազմակերպությունը, որի նպատակն էր օգնել ազատագրական պայքարին ու տարածել նրա գաղափարները: ՀԺՇ-ն Աթենքում հրատարակեց իր պաշտոնաթերթը՝ «Ժողովրդային պայքար» խորագրով և լույս ընծայեց պաշտոնական կամ համակիր այլ պարբերականներ՝ «Ազատ հայր»՝ Կանադայում և ԱՄՆ-ում, «Նոր սերունդը»՝ ԱՄՆ-ում, «Հայ պայքարը»՝ Ֆրանսիայում, «Կայծերը»՝ Անգլիայում, «Վանք», «Մուշը», «Կարինը», «Երկաթե շերտեր» և «Սփյուռքը»՝ Լիբանանում, «Հայդուկը»՝ Կիպրոսում, «Արաքսը» և «Ապրիլը»՝ Իրանում, «Արցախը»՝ Հնդկաստանում և այլն:

ՀԱՅԳԲ-ի պայքարը նոր թափ ստացավ 1981 թվականին: Սկիզբ առան որակական նոր գործողություններ, որոնցից էին՝ Փարիզի թուրքական հյուպատոսարանի գրավման, Անկարայի «Էսեմբողա» օդանավակայանի, Ստամբուլի ծածկած շուկայի անձնասպանական ռազմական գործողությունները, ինչպես նաև Փարիզի «Օռլի» օդանավակայանի թուրքական ավիաուղիների գրասենյակի ռմբահարումը:

1981 թվականի հուլիսին Թեհրանում, թուրքական դեսպանատան վրա հարձակում նախապատրաստելիս, Իրանի իշխանությունները ձերբակալեցին երկու հայ երիտասարդների՝ Եղիա Քեչիչյանին ու Ջավեն Աբեթյանին: Երիտասարդ մարտիկների ազատ արձակման համար հնարավորինս ամեն ինչ արվեց, սակայն այն պահին, երբ թվում էր՝ հաջողությունը մոտ է, սեպտեմբերի 17-ին գուժեց բանտում՝ նրանց գնդակահարության բռնություն...

1981 թ. սեպտեմբերի 24-ին Փարիզի թուրքական հյուպատոսարանի գրավումը, որը կրում էր «Վան» խորհրդանշական անվանումը, իրագործեց ՀԱՅԳԲ-ի «Եղիա Քեչիչյան անձնասպանական խմբակը»: Խմբի կազմում էին մարտիկներ՝ Վազգեն Սիսյանը, Հակոբ Ջուլֆայանը, Գևորգ Գյուզեյանը և Արամ Բասմաջյանը:

Թեև առաջին իսկ ընդհարման ժամանակ նրանցից երկուսը՝ Վազգենն ու Հակոբը, վիրավորվեցին, սակայն առաջադրված խնդիրն իրագործվեց. հյուպատոսարանի պահակախումբը չեզոքացվեց, անձնակազմն ու ներկաները պատանդ վերցվեցին. հյուպատոսարանն ամբողջությամբ հսկողության տակ էր:

Գործողության նպատակն անտեղի արյուն թափելը չէր և ոչ էլ ավելորդ բռնություն գործադրելը: Դա էր պատճառը, որ պատանդների նկատմամբ ցուցաբերվեց ընդգծված հարգալից վերաբերմունք: Հարկավոր էր շեշտել, որ պայքարը հայությանը պարտադրել էին իրենք՝ Հայկական հարցի արդարացի լուծման հակառակորդները: Խումբը պատրաստ էր հնարավոր հարձակման դեպքում դիմադրել մինչև վերջ, բայց գործողության իսկական նպատակը ՋԼՄ-ների միջոցով Հայ դատի վերարժարումն էր Եվրոպայում, տարագիր սփյուռքահայության քաղաքական խնդիրների վրա ուշադրություն հրավիրելը, հայ երիտասարդության բողոքի ու արդարության ձայնը միջազգային ատյաններին հասցնելը, Վանը և Արևմտահայաստանը որպես բռնագրավված

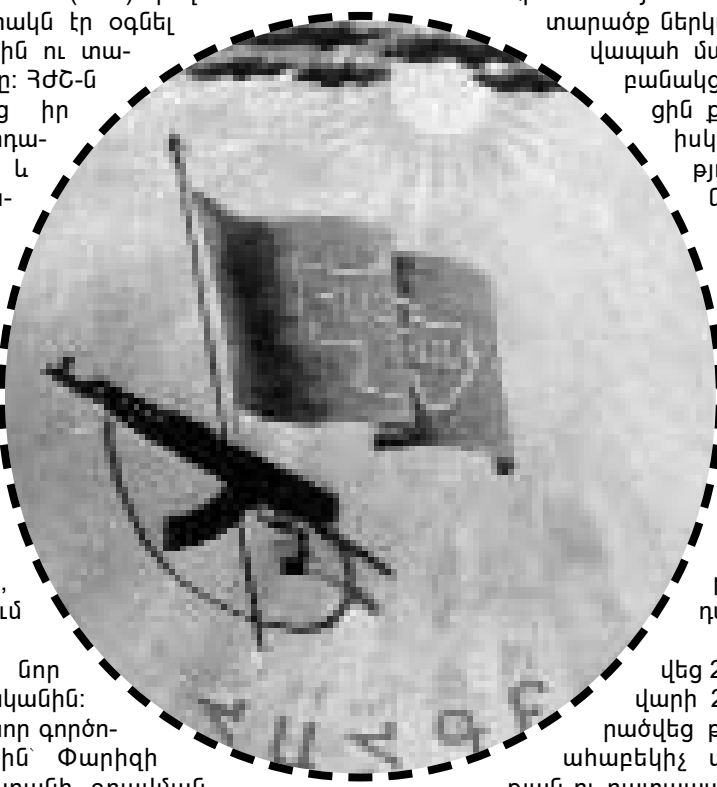
տարածք ներկայացնելը: Տեղական իրավապահ մարմինների հետ սկսվեցին բանակցություններ, առաջադրվեցին քաղաքական պահանջներ, իսկ Ֆրանսիայի իշխանություններից պահանջվեց ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Բանակցությունների շնորհիվ Վազգենն ուղարկվեց հիվանդանոց, իսկ հյուպատոսարանը 15 ժամ իրենց վերահսկողության տակ պահելուց հետո մարտիկները հանձնվեցին տեղական իշխանություններին: Առջևում պայքարի նոր, պատասխանատու փուլն էր. հարկավոր էր պատրաստվել քաղաքական դատավարության:

Դատավարությունն սկսվեց 28 ամիս անց՝ 1984 թ. հունվարի 24-ին, տեղեց յոթ օր և վերածվեց թուրքական ցեղասպան ու ահաբեկիչ պետության քննադատության ու դատապարտման մի իսկական ատյանի: Դատավարության ընթացքում մարտիկները բազմիցս մեղադրյալներից վերածվում էին մեղադրողների.

չէ՞ որ տեղի ունեցածը ահաբեկչություն չէր, այլ իրավազրկված ժողովրդի պայքարի ելած երիտասարդության արդարացի բողոքի ճիշդ: Մեծ էր սփյուռքահայության, մասնավորաբար ֆրանսահայության աջակցությունը: Մարտիկների շահերը հաջողությամբ պաշտպանում էին փաստաբաններ՝ Պատրիկ Դևեջյանը, Բաֆֆի Պեշտիմալջյանը, Հանրի Լըվեյերը և ուրիշներ:

Այնուհանդերձ, երիտասարդ մարտիկները դատապարտվեցին 7-ական տարի ազատազրկման: Ազատվելուց հետո Վազգենը, Հակոբը և Գևորգը հաստատվեցին Մայր Հայրենիքում, թեև վերջինս հետագայում տեղափոխվեց ԱՄՆ, իսկ Արամը, ֆրանսիական իշխանությունների հետևողական հոգեբանական ճնշման տակ, չբացահայտված պայմաններում ինքնասպանություն գործեց բանտում, 1985 թ. ապրիլի 12-ին:

1982 թվականի օգոստոսի 7-ին ՀԱՅԳԲ-ի ջոկատներից մեկի մարտիկներ՝ Ջոհրապ Սարգսյանն ու Լևոն Էքմեթյանը գրոհեցին Անկարայի «Էսեմբողա» միջազգա-

յին օդանավակայանը: Շուրջ երեք ժամ տևած մարտի ընթացքում, երբ զինամթերքն սպառվեց, Ջոհրայան ինքնասպան եղավ, իսկ Լևոնը ծանր վիրավորվեց ու գերի ընկավ: Թուրքական դատարանը նրան դատապարտեց մահվան: Լևոնը թուրքական բանտում կախաղան հանվեց 1983 թ. հունվարի 23-ի առավոտյան ժամը 6-ին:

Ի հարգանս Ջոհրայանի ու Լևոնի անօրինակ խիզախության՝ օգոստոսի 7-ն այդուհետ ընդունվեց որպես Նորագույն զինյալ ազատագրական պայքարի նահատակների օր:

1983 թվականի հունիսի 16-ին ՀԱՅԳԲ-ի մեկ ուրիշ մարտիկ՝ Մկրտիչ Մատարյանը, մի քանի ժամ շարունակ դադարեցրել էր Ստամբուլի առևտրական ամենազգայուն երակի «բաբախումները»: Քաղաքի առևտրական խոշոր կենտրոնը՝ ծածկած շուկան, տակնուվրա էր եղել: Գործողության ավարտին Մկրտիչը նույնպես ինքնասպանություն գործեց, աչ ձեռքով պահել էր ձեռնառունքի օդակը, իսկ ձախ ձեռքի երկու մատներով կազմել էր հաղթանակի նշանը՝ V-ն (victory / հաղթանակ):

ՀԱՅԳԲ-ի մյուս քաղաքատարկյալներից են՝ 1981-ին ժնկի թուրքական դեսպանատան զինվորական կցորդի սպանության մեղադրանքով 15 տարով ազատազրկման դատապարտված Մարտիրոս ժամկոչյանը, Օռլիի օդանավակայանում տեղի ունեցած պայթյունը կազմակերպելու մեղադրանքով դատապարտված Հովհաննես Սեմերջյանը (7 տարի), Սիմոն Նաիրյանը (15 տարի) և Վարուժան Կարապետյանը (դատապարտվեց ցմահ բանտարկության, 18 տարի անց՝ 2001 թ. ապրիլի 24-ին ազատ արձակվեց): Մարտիրոսը, Սիմոնն ու Վարուժանը ևս հաստատվեցին Մայր հայրենիքում:

Նորագույն զինյալ ազատագրական պայքարն ունեցավ նաև նահատակներ՝ 39 հոգի, և ինչպես նկատեց մեր հոգևորականներից մեկը՝ «ճիշտ մեր այբուբենի տառերի քանակով»:

39 անուն Գուրգեն Յանիկյան, Հակոբ Տարագճյան, Կարապետ Փաշաբեգյան, Վարդան Շիրվանյան, Մկրտիչ Մատարյան, Լևոն Էքմեքչյան, Ջոհրայան Սարգիսյան, Պիեռ Գյուլումյան, Սուրեն Գրիգորյան, Ջավեն Աբեթյան, Եղիա Քեչիշյան, Արամ Բասմաջյան, Սարգիս Գյուլխանջյան, Անդրանիկ Պաթուզյան, Ժան Խոզյան, Գառնիկ Վահրատյան, Խաչատուր Խուրշուտյան, Սիլվա Զիլինկիրյան, Հրաչ Թրթռյան, Հրաչ Լուսինյան, Մովսես Բեքարյան, Սարգիս Դերձակյան, Անդրանիկ Սասունյան, Մինաս Սիմոնյան, Րաֆֆի Բալյան, Ջավեն Գազանճյան, Հարություն Վարդանյան, Հարություն Թագուշյան, Նուպար Յալըմյան, Խաչիկ Հավարյան, Վիգեն Այվազյան, Վաչե

Տաղլյան, Արշակ Տեր-Սահակյան, Ջորջ Վարդանյան, Հարություն Խաչերյան, Հարություն Գյուլուզյան, Արամայիս Օհանյան, Լևոն Երկաթ, Գևորգ Աճեմյան: Նրանց հիշատակը հավերժացնելու համար «Եռաբլուր» պանթեոնում կառուցվեց հուշարձան, դրվեց 39 շիրմաքար, որոնք սպասում են թանկագին մատուցների վերադարձին հայրենի հող... Ինչպես նաև ուրիշներ՝ նախկին քաղաքատարկյալներ ու ՀԱՅԳԲ-ի ազատամարտիկներ, ովքեր երբեք չլքեցին պայքարի դիրքերը և հավատացին, որ «Հաղթանակը մերն է...»:

Հայր Անդրանիկ Կռանյանի դիպուկ արտահայտությամբ՝ այս երիտասարդների շնորհիվ ծովեզերքին լքված ու ժանգոտված Հայկական հարցի նավը դուրս եկավ բաց ծով՝ նոր նավարկության և միջազգային դիվանագիտության ոլորտում նպաստեց Հայկական հարցի լուրջ ու գործնական քննարկմանը, ծավալմանն ու հաստատմանը: Դրա վառ ապացույցը Հայոց ցեղասպանության մասին 1987 թ. Եվրախորհրդարանի և մի շարք տերությունների խորհրդարանների ընդունած օրինագծերն են...

Սեյլ այլ հանգամանք, որ պակաս կարևոր չէ: ՀԱՅԳԲ-ի պայքարը ոգեշնչման ու նվիրումի օրինակ դարձավ Արցախյան ազատամարտի համար:

1977 թ. զինյալ պայքարի ասպարեզ մտավ «Հայկական ցեղասպանության արդարության մարտիկներ» (ՀՅԱՄ) կազմակերպությունը, որն իր ծնունդը հայտարարեց Վատիկանի թուրք դեսպանի սպանությամբ: Այնուհետև նույն կազմակերպությունն ստանձնեց Սիդնեյի և Բելգրադի թուրք դեսպանների ու Լոս Անջելոսի թուրք հյուպատոսի սպանությունները: Բելգրադի գործողությունն իրականացնողներից մեկին՝ Անդրանիկ Պողոսյանին հայրենի ժողովուրդն ավելի լավ ճանաչեց, երբ նա եկավ Երևան՝ բուժելու ողնաշարի ծանր վնասվածքը և հաստատվեց Հայրենիքում:

ՀՅԴ-ի հովանավորած ՀՅԱՄ-ի հաջորդ՝ «Հայ հեղափոխական բանակի» ամենահանդուգն գործողությունը 1983 թ. հունիսի 27-ի Լիսաբոնի թուրքական դեսպանատան գրավումն էր: Գործողությանը մասնակցած բոլոր հինգ մարտիկները զոհվեցին՝ դեսպանատունը պայթեցնելիս:

«Հայկական ցեղասպանության արդարության մարտիկներ» և «Հայ հեղափոխական բանակ» կազմակերպությունները չեն ունեցել մամուլի իրենց սեփական օրգանները, սակայն հանդես են եկել մեծ կամ փոքր հաղորդագրություններով, որոնք տպագրվել են սփյուռքի պարբերական մամուլում, հատկապես դաշնակցությանը պատկանող կամ հարող թերթերում: Նրանց մասին առա-

«ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆԵՐ ՇԱՏ ԳԺԲԱԽՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ԳՈՒՌ ԿԲԱՆԱ...»

Արամ Բասմաջյանի (1960-1985) մահվան 20-րդ տարեկիցը

վել շատ հրապարակումներ կան ՀՀԿԼԻԲ-անսի երիտասարդական միության «Ռագմիկ» պարբերականում:

Հայկական այս գինյալ գաղտնի կազմակերպությունների վերջնական նպատակը՝ Թուրքիայի բռնագրաված հայկական հողերի ազատագրումը, չիրականացավ: Հայ հաջորդ սերունդների սրբազան պարտքն է շարունակել նրանց պայքարը՝ հաղթանակով պսակելու կիսավարտ գործը:

Տիգրան Փաշաբեգյան

1985 թ. ապրիլն էր: 25-ամյա երիտասարդը, սակայն, չէր ուզում ապրել...

«Վան» գործողության տպավորությունը դեռ շատ թարմ էր աշխարհում: Մասնակիցները՝ Վազգեն Սիսյան, Հակոբ Ջուլֆայան, Արամ Բասմաջյան և Գևորգ Գյուզեյլյան, ֆրանսիական բանտում էին, սակայն, ինչպես իրենք էին ասում, գոհ էին ու երջանիկ, որովհետև կատարել էին իրենց խնդիրը՝ գրավել էին Փարիզի թուրքական հյուպատոսարանը և բարեբախտաբար բոլորն էլ ողջ էին: Մնացյալը նրանց համար երկրորդական էր: Սա՝ առաջին հայացքից:

Ֆրանսիական իշխանությունները չբավարարվեցին նրանց ազատագրված (յուրաքանչյուրին յոթ տարի ժամկետով): «Դեմոկրատական» Ֆրանսիայի «դեմոկրատական» իշխանությունները շատ «դեմոկրատական» էին իրենց գործողություններում, մասնավորապես հատուկ ծառայություններն անչափ «ուշադիր» էին հայ քաղաքանտարկյալների նկատմամբ: Այնքան «քաղաքավարի» էր նրանց վարմունքը, գործողությունները՝ այնքան քաղաքակիրթ, որ ոչ մի հետք չէին թողնում: Սակայն տղաներն ամեն վայրկյան զգում էին ոչ միայն նրանց ներկայությունը, այլև ճնշումները: Տարբեր առիթներով գրեթե նույն բառերով են ներկայացրել ստեղծված իրավիճակը՝ բանտից ազատվելուց հետո Հայաստանի Հանրապետությունում հաստատված «Վան» գործողության անդամներից երեքը:

«Վան»-ը ՀԱՀԳԲ-ի մինչ այդ իրականացված թերևս ամենահաջող գործողությունն էր մի շարք առումներով: Նախ՝ մտահոգացման տեսանկյունից նպատակն իրականացել էր, երկրորդ՝ դատավարությունը վերածվեց համահայկական ցույցի՝ անկախ կուսակցական կողմնորոշումներից, երրորդ՝ Նորագույն ազատագրական պայքարում դարձավ շրջադարձային:

Ավանդ, տղաները չկարողացան լիովին վայելել հաղթանակի բերկրանքը. 1985 թ. ապրիլի 12-ին բանտում Արամն ինքնասպան եղավ, իսկ ընկերոջ կորստի ցավը դարձավ անբաժան...

«Վան»-ի մասին նրանք խոսում են այնպես, ասես 1981 թ. սեպտեմբերի 24-ը երեկ էր, և Արամը մշտապես ներկա է այդ գրույցներում: Իսկ դրանք այնքան վառ են, այնքան տպավորիչ, որ ինչ-որ տեղ դժվարանում ես հուշեր անվանել...

Հակոբն Արամի հետ ծանոթացել է ՀԱՀԳԲ-ի ռազմականացում, երբ արդեն որոշվել էր «Վան»-ի ծրագիրը: Իմացել է, որ նա Բեյրութում խաղում է ՀՍԸՄ-ի բասկետբոլի խմբում: Արտաքին հրաշալի տվյալներ է ունեցել դրա համար՝ 1,90 մ հասակ: Ազնիվ է եղել և բավական

տաքարյուն: Այդ մասին ավելին է պատմում Վազգենը, քանի որ նրան ավելի վաղ է ճանաչել: Ինքն էլ ֆուտբոլ է խաղացել, բայց ՀՄՄ-ի խմբում:

- Մրցումների ժամանակ հաճախակի ծագած վեճերում և կռիվներում, - հիշում է Վազգենը, - Արամը միշտ ներկա էր և... «զլ-խավոր դերում»: Մրցակցությունն այնքան ուժեղ էր հայկական թիմերի միջև, ասես ճակատագրական՝ ազգային հարց էին լուծում...

ՀԱՀԳԲ-ում ծանոթանալուց հետո Վազգենն ու Արամն այնքան են մտերմանում, որ հետագայում նման կռիվների ժամանակ

դահլիճում Վազգենի ներկայությամբ Արամն անմիջապես խաղաղվում էր, եթե անգամ Վազգենը հակառակորդ թիմի երկրպագու էր...

«Վան» գործողության ժամանակ Վազգենն ու Հակոբը ծանր վիրավորվում են և տեղափոխվում հիվանդանոց: Հետո են միայն տեղեկանում, որ Արամը գերազանց է կատարել իր հանձնարարությունը: Վազգենն ու Գևորգը զինված են եղել ատրճանակներով, Հակոբը՝ «Կալաշնիկով» ավտոմատով, իսկ Արամը՝ ռումբերով: Հյուպատոսարանը գրավելուց հետո Արամն է հսկել պատանդներին:

...Գործողությունից հետո տղաներից երեքն իրար հանդիպում են 1981 թ. հոկտեմբերի 29-ին՝ Վազգենի ծննդյան օրը, երբ նրանց շղթայակապ տեղափոխում են «Ֆրեն» բանտը և հավաքում մեկ սենյակում:

- Առաջինը բերեցին Արամին, - պատմում է Վազգենը: - Չգիտեմ՝ ինչ ուրախություն էր դա ինձ համար... Մի քանի րոպե անց հայտնվեց Հակոբը:

Այստեղից նրանց տեղափոխում են «Ֆլորի-Մերո-ժիս» բանտը, որտեղ հանդիպում են Գևորգին:

- Այնպիսի տրամադրության մեջ էինք, - շարունակում է Վազգենը, - ասես «դրախտում» էինք հայտնվել: Բոլորս էինք ողջ-առողջ...

Տղաների համար հոգեբանական ծանր վիճակն սկսվում է, երբ ֆրանսիական հատուկ ծառայությունները, ինչպես արդեն ասացինք, սկսում են իրենց քայքայիչ գործունեությունը: Այստեղ էր, որ Արամի նյարդերը չդիմացան... Ֆրանսիական իշխանությունները եղածը որակեցին ինքնասպանություն, սակայն, ընկերների կարծիքով, հենց նրանք Արամին հասցրին այդ վիճակին...

- Դժվար է կռահել, թե ատամի ցավի, զլխացավի կամ այլ անհանգստության դեպքում մեզ ինչ դեղեր էին տալիս, - իր կասկածներն է հայտնում Վազգենը: - Դրսից էլ որոշ մարդիկ, նույնիսկ՝ հարազատներ, նպաստեցին այդ բանին: Դա սկսվեց 1983 թ. ամռանը կազմակերպությունում ստեղծված իրավիճակից հետո... Արամի մահից հետո մենք մեր մի

Արամ Բասմաջյանը թուրք պատանդի հետ «Վան» գործողության ընթացքում

Նրանք, ովքեր իրոք վեր էին կացել պաշտպանելու իրենց հողը, իրոք հասկանում էին, որ չի կարելի հանձնել ոչ մի կտոր հող, իրոք, որ սա Հայաստան է: Ի՞նչ էլ ասեն կենտրոնական կամ ոչ կենտրոնական, միջազգային կամ ազգային գործիչները, սա Հայաստան է և... վերջ»:

Քանի՜ սրբավայր և Պատմական Հայաստանի քանի՜ նահանգ մնացին կարոտ իրատես և իրապես ազգային զորավարի այս վճռական խոսքին...

Նա հաճախ սիրում էր կրկնել. «Երբ կգան կասեն, որ ես զոհվել եմ, չհավատա՞ք, ես Ստամբուլի պատերի տակ եմ զոհվելու»: Նա համոզված էր իրեն բաժին հասած առաքելության իրատեսությանը և երևի թե համոզված է եղել, որ իրենից հետո դեռ գալու են այդ առաքելության շարունակողներն ու փառավոր ավարտին հասցնողները...

«Ի՞նչ երջանկություն - մեռնել այն լուսավառ հավատքով, որ քո աճյունից շանթանման հերոսներ պիտի ծնին...»

Չէ՛, չի՛ մեռնում հերոսը, նա իր անունն ու անոթն է փոխում...» (Գ. Նժդեհ):

... Հազարամյակների խորքից եկող ինչպիսի՜ ոգեղենություն, վերլուծական, ռազմավարական միտք ունեցող հանճարների ինչպիսի՜ համադրում:

Բազմաբևեռ էր նրա հանճարը...

Իր առաքինությունների բազմաբևեռ մագնիսով բոլորին ձգում էր դեպ իրեն. մի մասին՝ գաղափարախոսության վեհությամբ, այլոց՝ հայրենասիրության խորությամբ, մյուսներին՝ մարդկային բարձր հատկանիշներով, չորրորդներին...

Համոզված էր, որ իրենից հետո եկողներն ավարտին են հասցնելու սրբազան առաքելությունը:

Նա համոզված էր...

Իսկ ա՞յժմ... Առայժմ հայկական շատ բնօրրաններ մնացել են այնտեղ, մնացել են որպես կորսված Հայրենիքի մի մաս...

Թե՛, դեռ կվերադարձնենք...

Լեոնիդն ասում էր. «Մենք կգնանք, կգնանք մեր բոլոր ճանապարհներով: Մենք պիտի քայլենք մեր ճանապարհներով...»:

«Մշուշի միջից տեսիլ դյուրափական, Բացվում է կրկին Նաիրին տրտում...»:

Լեոնիդը (աջից՝ առաջինը) Գյուլիստան-Բուզլուխ ճանապարհին:

Հիշո՞ւմ եք Տերյանին...

«Ո՞ր երկրի սրտում թախիժ կա այնքան...»:

Որպես իսկական առաջնորդ՝ հայտնվեց նա, երբ իր կարիքն էր զգացվում, երբ Հայրենիքն էր վտանգված: Նա ընտրյալ էր, իսկ նրա բանակը կազմված էր ընտրյալներից: Նա չէր փնտրում մարտիկներ: Վերջիններս էին փնտրում զորավար, նման առաջնորդ:

«Առաքյալի սիրտ, իմաստասեր գլուխ, աղամանի ճակատ - ահա՛ կատարյալ առաջնորդը» (Գ. Նժդեհ):

Ահա՛ Լեոնիդը՝ գիտնական-զորավարը...

Նա այն եզակի մտավորականներից էր, ով հանդգնեց նետվել մարտի: Նա ապացուցեց, որ մտավորականությունն է ժողովրդի ճակատագրի դարբինը, և որ այսօր նոր օր է, իսկ մտավորականությունը երբևէ չի ունեցել ավելի մեծ և պատասխանատու դեր:

Նա պետք է կառուցեր այսօրվա՝ Հայաստանը: Պետք է դաստիարակեր իր երազանքի զինվորներին: Նրանք պետք է տարբերվեին Մամիկոնյանների և Անդրանիկի զինվորներից: Դա դարի պահանջն էր: Ավա՛ղ...

Ես չգիտեմ՝ ով է մեղավոր, որ Լեոնիդը զոհվեց, բայց մի պահ խենթանում եմ, և ասում՝ երանի՜... Երանի՜, քանի որ զոհվեց ռազմի դաշտում, դարանակալ գնդակից և ոչ դարանակալ դեղահաբից: Միևնույն է: Նա պիտի զոհվեր, որովհետև նրան չէին ների: Չէին ների հատկապես իր բարոյական հանճարի համար: Բայց Լեոնիդը մահից հետո էլ առավել կենդանի է, քան բազում պաշտոնյաներ, ովքեր իրենց չեզոք ու անտարբեր կեցվածքով սման են կավե անդրիի՝ դրված ոսկե պատվանդանի վրա:

Նա համոզված էր, որ ժողովուրդը մարտականորեն է տրամադրված, և որ Ղարաբաղի հարցը ճակատագրական է մեր ժողովրդի համար:

Ոչ մի պարագայում, ոչ ոք իրավունք չունի Արցախի հարցին տալ այլ լուծում, քան Լեոնիդի և մեր մյուս նահատակների արյան և ռազմական հանճարի տված լուծումն է...

Հայոց գերեվարված մյուս նահանգներն իրենց խնդրի այսպիսի՜ հանգուցալուծում են աղերսում...

Լեոնիդը վստահ էր. «Ժողովուրդը շատ մարտական է տրամադրված, ժողովուրդը պատրաստ է պատերազմի, պատրաստ է անհրաժեշտ ջանքերը դնել: Մեր ռազմական մարզումները շատ ծանր են, բայց մարդիկ գալիս և պատրաստ են ամեն ինչ անել, միայն կարողանան իրենց երկիրը պահել»:

Նա համոզված էր. «Այն ազգը, որը կկորցնի Ղարաբաղը, կտապալվի լրիվ: Թո՛ւրքը կկորցնի՝ ուրեմն թուրքը, Հա՛յը՝ ուրեմն Հայը: Դրա համար այստեղ (Արցախում - խմբ.) շատ կարևոր հարցեր են լուծվում, սա միայն մի փոքր կտոր հողի հարց չէ»:

Լուսաբաղձ ժողովուրդ, որն ապրել, պայքարել, շինարարել է գիրքը ձեռքին: Նա գործել ու ստեղծագործել է միտքը երկնքում, ձեռքը՝ երկրի վրա. պիտի ասեր Ալիշանը:

«Մեր երկրագնդի վրա երկու ուժեր չեն հոգնում - ժամանակն ու հայը՝ մեկը կործանելով, մյուսը վերաշինելով»:

Այս տղաներից շատերը զոհվել են...

Ժողովուրդն է մեր ժամանակների աստվածությունը: Ժողովուրդն ավելին է, քան իր պետությունը, իր իշխանությունը, անգամ իր մշակույթը:

Թեև նրա մասին և նրա անունից խոսում են իր բոլոր զավակները, քչերը, սակայն, շատ քչերն են էաբանորեն ճանաչում նրան:

Կան գերագույն պահեր և ժողովրդի գոյության ու ճակատագրին սպառնացող արտաքին վտանգի ժամեր: Եվ իրենց դիրքերի վրա վտանգի պահին մնում են զորավորները միայն:

Նման վայրկյաններին նա զորավորների մեջ փնտրում է զորավորագույնին և նրա ափի մեջ դնում իր ճակատագիրը:

Այսպես է աշխարհ գալիս ճշմարիտ առաջնորդը» (Գ. Նժդեհ):

Արդյո՞ք հասկացանք մենք, որ Արցախի պայքարը մի փոքրիկ հողակտորի համար մղվող պայքար չէ, այլ ազգի լինելության հիմնախնդիրը...

Արդյո՞ք հասկացանք, որ այս պայքարին մենք զոհաբերեցինք մեր ազգի լավագույն զավակներին, որ **Յայոց Բազինին** վաղուց այսպիսի մատաղ չէր մատուցվել...

Երանի՜ հասկանալինք...

1992 թ. հունիսի 6-ին Չայլու գյուղի պաշտպանության մարտերում զոհվեց Վլադիմիր Բալայանը՝ «Ազատագրական բանակի» «Արցախ» ճակատի հրամանատարը:

Ահա Լեոնիդի հրաժեշտի խոսքը. *«Ինչո՞վ են տարբերվում անցյալ տարվա նույն այս ժամանակն ու այսօրը: Ընկճված ժողովուրդը ոտքի կանգնեց, վերցրեց զենքը և ազատագրեց իր աշխարհը: Դա Վլադիմիրի ձեռքբերումն է: Դա ամենամեծ գործն է, որ կարող է անել զորավարը»:*

Նա ցույց տվեց մեզ՝ բոլորիս, որ միայն զենքով կարող ենք մեր երկիրը պահել: Նման մարդիկ ծնվում են երեք-չորս դարը մեկ: Այն, ինչ արել է այս մարդը, ամեն ոք չի կարող անել: Իրոք նա բոլորին ցույց է տվել օրինակ, Ձինվորի մակարդակ: Նա զոհվել է, գնացել դեպի աստվածները. նրա կարիքն այնտեղ էլ կա: Եթե ուզում եք, որ նրա հոգին կրկին վերածնվի, ուրեմն պետք է այս երկիրը պահենք: Մենք պետք է ամեն մեկս մեր հանդեպ վերաբերվենք նույնպիսի պահանջկոտությամբ, ինչպես նա: Այդ մարդը ոչինչ չի ափսոսացել՝ ո՛չ ընտանիք, ո՛չ առողջություն, ո՛չ միտք, ո՛չ էներգիա, ո՛չ ժամանակ: Ոչինչ չի խնայել ձե՛զ համար, այն հողի համար»:

...Ձինվորներն առաջին և վերջին անգամ տեսան, որ իրենց հրամանատարը երեխայի նման լալիս էր: Նա Ձինվոր էր կորցրել: Եվ զինվորները տեսնում են ինչպես

իրենց հրամանատարը մի օրվա մեջ ծերացավ...

Վլադիմիրի թաղումից հետո երկու ժամ ոչ մեկի հետ չի խոսում: Կանգնում է մենակ, հետո ջղայնացած ձեռքն օդի մեջ թափ է տալիս ու ասում. *«Պիտի գնամ ու հանդիպեմ Վլադիմիրին այնտեղ՝ երկնքում»:*

Տասներկու օր անց Լեոնիդը զոհվում է...

Նա Ձինվոր էր կորցրել, Ձինվոր, որին շատ զորավարներ կնախանձեին: Նրա շահած բազում մարտեր շատ բանակներ կփափագեին:

Քանի՜-քանի բնակավայր չարժանացավ Սոււմգայիթի ճակատագրին՝ շնորհիվ նման Ձինվորների: Ձինված պայքարի չորս տարվա ընթացքում նա ընդամենը վեց զինվոր է կորցրել (պարզվում է, հնարավոր է և այդպես մարտավարել):

«Ձինվորն ավելին է, քան քաղաքացին, որն իր պարտականություններից ավելի իրավունք է փնտրում» (Գ. Նժդեհ):

Լեոնիդը գիտեր, որ ամենաանգինն այն կամավորներն են, ովքեր մի ամբողջ ազգի ճակատագիրն էին իրենց ուսերին տանում՝ որպես ճակատագրով շնորհված սրբազան բեռ:

«Ամենասրբազանը խաչերից, միաժամանակ և ամենածանրը՝ դա ճակատագիրն է հարազատ ժողովրդի:

Այն կրողին և՛ վայ, և՛ պատիվ յոթմիցս...

...Նրանց, որոնք գոռ մարտերի բոցերում իրենց ոգին են պողպատում, և զարնվում իբրև պարտականության քահել Աստվածներ, երանի՜:

Արծվին, բարձրունքներում՝ բիբերն աստղերին, հոգևարող արծվին էլ երանի՜:

Եվ առյուծին արքայական, որ մեռնելուց առաջ՝ անապատների հավերժության իր վերջին մռնչյունն է խառնում, երիցս երանի՜» (Գ. Նժդեհ):

Նա գնաց դեպի Աստվածներ, դեպի... **Յայոց Աստվածներ:** Նա գնաց հանդիպելու, միանալու իր նահատակ զինվորներին: Գիտակցում էր, որ անկախ Յայրենիքը նահատակների սրբազան աճյունից է բարձրանում:

Նա գնաց՝ մեզ ավանդելով իր երագած Ազգային բանակի ստեղծումը: Եվ Ստամբուլի պատերի տակ զոհվելու փառքն ու սրբազան պարտականությունները մեզ շնորհեց...

Նրա հիմնադրած և մինչև կյանքի վերջը հրամանատարած «Ազատագրական բանակը» հայկական առաջին բանակն էր՝ անկախ ՀՀ բանակից և Ամենայն Յայոց Սպարապետի կազմավորած Լեռնահայաստանի բանակներից հետո, որը դարերին միտված Յայաստանի բանակի հիմնաքարն էր դառնալու:

Լեոնիդի երագանքն Ազգային բանակի, իսկ բանակի թիկունքում հզոր Յայաստանի պետության ստեղծումն էր: Իսկ բանակը չկար:

Նա այդպես էլ չտեսավ Յայոց բանակը:

Վերջին անգամ Լաչինի ճանապարհը բացելուց հետո էր, ասաց. *«Այս հաղթանակները հավասարվելու են զրոյի, որովհետև այս հաղթանակների թիկունքում կանոնավոր բանակ չկա»:*

Արդեն իրականություն է Լեոնիդի երագանքը՝ Յայոց ազգային կանոնավոր բանակը: Բայց արդյո՞ք սա էր Լեոնիդի երագանքը: Այն ավելին պիտի լիներ: Յայոց բանակի գաղափարաբանության հիմքում **Ազգային** գաղափարախոսությունը պիտի լիներ:

«Համազգեստը, սպառազինությունը, ինչպես և զորանոցային կյանքը դեռ բավական չեն, որպեսզի զին-

ված զանգվածն արդիական իմաստով համարվի զորք: Այդ արտաքին կծեպից՝ կեղևից զատ կա հոգեբանական շաղախը, գիտակցական կարգապահությունը, մարտունակությունը, սեղմ ասած՝ ոգին, առանց որի զինված զանգվածն ամեն ինչ է, միայն ոչ զորք» (Գ. Նժդեհ):

Այլ էր Լեոնիդի բանակը, քանզի այլ էր **Ձորավարը:** **Լեոնիդը** (հունարենն առյուծ է նշանակում) ոչ միայն գիտեր մարտերում առյուծանալ իր անվանը վայել, այլ նաև հարյուրներին առյուծացնել ու մարտի մղել: Հեթանոս էր էութամբ, զորեղ՝ ոգով, ազնիվ՝ հոգով:

«Մահը չունի ավելի մեծ թշնամի, քան մարդը, մարտիկը՝ անմահության թեկնածող» (Գ. Նժդեհ):

Նույնիսկ մահը պարտվեց՝ հասկանալով, որ շատ է շտապել կամ անհուսալիորեն ուշացել է, որպեսզի կարողանար խլել նրանից անմահությունը: Նա մնաց անպարտելի, որովհետև նրան մահն էր առաջնորդ ընտրել:

Անընդհատ Սարոյանի խոսքերն են ալեկոծում հոգիս և սղոցում ուղեղս. **«Ես ոչ մեկին չեմ դիմում, պարզապես ինչ-որ տեղ ինչ-որ բան սխալ է»:**

Լեոնիդը նույնիսկ հերոսի կոչման չարժանացավ, նա, ով ավելի է իմաստավորում մեր գոյքը, քան մենք՝ ողջերս: Բայց իշխանավորները չէ, որ պետք է Հերոսին հերոսի կոչում շնորհեն: Ժողովուրդը վաղուց է Լեոնիդին հերոս անվանել, և համոզված են, որ ժողովուրդը նման կերպարներով է դաստիարակելու նոր սերունդներին: Այդ կերպ է հնարավոր միայն նոր առյուծներ՝ նոր Լեոնիդներ ծնել, որպիսիք ազգը դարը մեկ անգամ է լույս աշխարհ բերում...

Պալատական որոշումներով չէ, որ ժողովուրդը նրան պիտի հերոս կոչի:

Հերոսի կոչման որոշումը բոլոր ժամանակներում ժողովուրդն է կայացնում, իսկ կնիքը որոշման տակ դնում է ժամանակը:

Փառք այն «խենթերին», ովքեր ապրում են այնպես, ասես անմահ են և անմահանում են իրենց խենթացնող մահով:

Ուզում են մտովի ծնկել նրա շիրմին, նրա հիշատակի առջև և երդվել, որ կծառնենք ոչ մի կտոր հայրենի հող չթողնել կարոտ Լեոնիդի վճռական խոսքին. **«Սա Հայաստան է և.... վերջ»:**

Մենք պարտավոր ենք ծնելու նոր Լեոնիդներ, եթե ուզում ենք, որ համաշխարհային հերկի ակոսներում մեր ազգային հետքը երբևէ չհանհետանա և կռել ազգային հավերժության շղթայի մեր բաժին օղակը, որը նրա կռած օղակի օրգանական շարունակությունը պետք է լինի:

Այժմ, երբ նրա նահատակության տասնամյակը բոլորել և

«ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՏ ԴԺԲԱԽՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ԳՈՒՌ ԿԲԱՆԱ...»

20 ←

Հատուկ ծառայությունների ճնշումներին Արամը չէր դիմանում դեռ նախադատավարական փուլում: Այդ ժամանակ նա արդեն մեկ անգամ նման փորձ կատարել էր, որը կանխվել է հատկապես ընկերների շնորհիվ: Իսկ երկրորդ անգամ...

Գատավարությունից հետո Վազգենին և Արամին արգելափակել են կից խցերում: Նրանք կարողացել են խոսել իրար հետ պատուհանից կամ պատի մեջ փորված անցքից: Այդ անցքով էլ Վազգենը նրան գրելու թղթեր է փոխանցել, որոնք Արամը փակցրել է իր խցի պատերին՝ «Հայաստան», «Կեցցե՛ հայ ժողովուրդը» և այլ գրություններով:

Բարոյահոգեբանական ճնշումները տղաների վրա ինքնանպատակ չէին:

- *Թուրքական հյուպատոսարանի գրավումից հետո հայերը միասնության եզակի օրինակ ցույց տվեցին վաղուց արդեն խիղճը մեռած աշխարհին: Աշխարհը սարսափեց մեր կամքից,* - հիշում են տարիներ առաջ Գևորգի հետ իմ գրույցից:

Ցավոք, Գևորգն այսօր 33-ում չէ: «Վան»-ից հետո նա երկրորդ անգամ զենք վերցրեց Արցախի ազատագրական մարտերում: Նույնը հավանաբար կաներ Արամը: Նա գաղափարական մարտիկ էր և առաքելություն ուներ:

Այդ գաղափարը հավատք է ազատագրական պայքարի նվիրյալների համար:

- *Ձիմյալ ազատագրական պայքարի գաղափարը միշտ մեր մեջ է, և աղիկա կփոխանցենք մեր զավակներուն,* - իրենց ուխտը հաստատում է սակավախոս Հակոբը: - *Ամբողջ ժողովուրդը պետք է զինված ըլլա այդ գաղափարով: Ազատագրական շարժման գաղափարը պետք է միշտ վառ պահել, որ մարդիկ չհուսալքվին, չընկրկին: Արամը համբերություն չունեց: Անոր մեջ հուսահատություն կնկատեինք բանտին մեջ, որն ալ այդ ողբերգության պատճառը դարձավ: Հուսահատությունը շատ ոճբախտություններու դուռ կբանա: Մենք պետք է միշտ պատրաստ ըլլանք պայքարի...*

Հազար ափսոս, որ Արամն այսքան վաղ հեռացավ կյանքից: Հազար ափսոս, որ նա չտեսավ մեր անկախությունը: Հազար ափսոս, որ նա մեզ հետ այսօր չի պայքարում նորանկախ ՀՀ ազգային բանակի կայացման, հայոց պետականության ամրապնդման և հայոց ազգային հարցերի լուծման համար: Անասելի կարճ էր նրա կյանքը, անցած ճանապարհը՝ պատմական: Անավարտ մնացին նրա գործն ու երազանքը, իսկ մենք այնքա՛ն անելիք ունենք...

Հասմիկ Գուլակյան

**ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԿԻՍԱՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏ՝
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՁԻՆ
ՏԱՄՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

անցել է, իսկ հրաժեշտին հնչած «Կրակ...» հրամանն ու համազարկերը վաղուց լռել են, դեռ լսելի է նրա խոսքերի արձագանքը, որ առավել քան արդիական է:

«...ես ուզում եմ ընդգծել՝ այն ազգը, որը կկորցնի Ղարաբաղը, կտապալվի լրիվ: Թո՛ւրքը կկորցնի՝ ուրեմն թուրքը, Հա՛յը՝ ուրեմն Հայը: Դրա համար այստեղ շատ կարևոր հարցեր են լուծվում, սա միայն մի փոքր կտոր հողի հարց չէ»:

**Գագիկ Գինոսյան
«Մահապարտների» գումարտակի
X կործանիչ ջոկատի անդամ**

Հայոց Մեծ եղեռնի հարցում Իրանն սկզբից ևեթ ըմբռնումով է վերաբերվել իրանահայությանը: Ապրիլի 24-ն իրանահայերի համար եղել է և է ոչ աշխատանքային օր, սակայն մինչև անցյալ դարի 70-ական թթ. սկիզբը նշվել է գլխավորապես սգո և կրոնական արարողություններով: 1975 թ.՝ Մեծ եղեռնի 60-րդ տարելիցի առթիվ, երբ առաջին անգամ փորձ է արվել նշել այդ օրը նաև ցույցերով ու երթերով՝ դեպի Թուրքիայի դեսպանատուն, իրավապահ ուժերը ցրել են այն. իշխանություններն ընդհանրապես արգելել են այդ առնչությամբ բողոքի ցույցերը: Ըստ ամենայնի՝ այդ քայլը պետք է մեկնաբանել տվյալ ժամանակահատվածում Իրան-Թուրքիա առնվազն առերևույթ սերտ, բարեկամական փոխհարաբերություններով. երկուսն էլ նույն ճամբարում էին՝ ՄԵՆՏՕ ռազմաքաղաքական և Շրջանային բարեկարգման համագործակցություն (RCD) տնտեսական դաշինքների անդամ: Մինչդեռ Իրանում՝ Իսլամական հեղափոխությունից հետո, իրանահայությունն ապրիլի 24-ն անարգել նշել է նաև տարաբնույթ բողոքի ցույցերով, որոնց որակական հատկանիշները դարձյալ որոշ չափով պայմանավորված են եղել իրանա-թուրքական փոխհարաբերություններով: Դրանք տեղի են ունեցել եղեռնի զոհերի հիշատակին կառուցված հուշարձանի տարածքում, երբեմն նաև Թեհրանում՝ Թուրքիայի դեսպանության և ՄԱԿ-ի գրասենյակի առջև: Այսուհանդերձ, 2004 թ. նշյալ դրդապատճառներով ապրիլ 24-ի կապակցությամբ փողոցային երթերը և ցույցերը թեև չէին արգելվել, բայց այնպիսի պայմաններ էին առաջադրել, որոնք անհնարին դարձրին դրանց իրականացումը: Ավելին, Ադրբեջանի և Թուրքիայի քարոզչության հետևանքով զրգռված մի խումբ ԻԻՀ ադրբեջանցիներ հարձակվել են հայ ցուցարարների վրա՝ փակ տարածքում:

Մեծ եղեռնի 90-րդ տարելիցի կապակցությամբ ներկայացնում ենք Հայաստանի հարևան և բարեկամ երկիր Իրանում եղեռնի վերաբերյալ առկա կիսապաշտոնական տեսակետները:

Օսմանյան կայսրությունն Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես հայտնի է, հայերի ցեղասպանությունն սկսել է դեռևս սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալության տարիներին: Այդ մասին վկայություններ կան «Վարք սուլթան Աբդուլ Համիդի և Օսմանյան կայսրության իրավիճակը նրա օրոք» (Biography of Sultan Abdul Hamid and the Situation of the Ottoman Empire During His Reign) գրքում: Բնագիրը ֆրանսերեն է, և, ինչպես բովանդակությունից է պարզվում, հեղինակը ֆրանսիացի է, Աբդուլ Համիդի ժամանակակիցը: «Պետք չէ, որ մենք՝ ֆրանսիացիներս, - գրել է նա, - այժմ մտածենք, թե օսմանցիները

որը որքան վատ են վերաբերվել մեզ, ինչպես են գործել մեր դեմ, քանզի Սեդանի և Մեցի (Sedan, Metz) դեպքերից հետո, որոնցում ֆրանսիան պարտություն է կրել, նրանք, թողնելով մեզ, կպել են Վիլիելմ Առաջինի (Պրուսիայի թագավոր և Գերմանիայի առաջին կայսրը - Է. Բ.) պոչից: Սակայն մենք մարդկայնորեն պետք է ի սրտե կարեկցենք Օսմանիային և սիրով ու գորովով վերաբերվենք նրան» (էջ 38): Գրքի՝ մեզ անհայտ հեղինակն այն նվիրել է սուլթան Մուրադ V-ին՝ Աբդուլ Համիդի եղբորը, որն ընդամենը երեք ամիս է իշխել, ապա զահրակվեց է արվել՝ հոգեկան հիվանդ լինելու պատճառաբանությամբ, որից հետո 1876 թ. օգոստոսի 31-ին Օսմանյան կայսրության գահակալ է դարձել Աբդուլ Համիդ II-ը: Նա ևս հարկադրաբար է հեռացել գահից, 1909 թ.:

Գիրքն սկսվում է հետևյալ տողերով. «Գրվածքս ամենայն հարգանքով նվիրում եմ Նորին կայսերական մեծությունն սուլթան Մուրադ խան V-ին, ի հիշատակ..., որպես բարի կամքի դրսևորում օսմանցիների նկատմամբ...» (էջ 1): Հեղինակը նաև համոզմունք է հայտնում, որ եթե Մուրադ V-ը մնար գահին, օսմանյան մեծ ազգը չէր կրի այն վնասներն ու հարվածները, որոնք ներկայացվել են գրքում:

Աբդուլ Համիդի արտաքինի, բնավորության ու խառնվածքի խիստ մանրակրկիտ նկարագրությունից կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը արքունիքին մոտ կանգնած մարդ է եղել, շփվել միապետի հետ:

Գրքի նախաբանում նա նշում է, որ բնութագրել է սուլթանի անկայուն, հակասական բնավորությունը և դրանից քաղաքական երկու կարևոր հետևությունն արել՝ ա) Օսմանյան պետությունը հլու հնազանդ է դարձել Գերմանիային, բ) իսլամական ուժն ու կարողությունը տարրալուծվել են երկրի ներսում և իսլամական այլ երկրներում: Նա ընդգծում է նաև, որ Աբդուլ Համիդի սխալներից ու վրիպումներից շահել են երկու երկիր՝ Գերմանիան՝ Եվրոպայում ու Ասիայում, իսկ Անգլիան՝ Աֆրիկայում ու Արաբիայում:

«Վարք սուլթան Աբդուլ Համիդի և Օսմանյան կայսրության իրավիճակը նրա օրոք» գիրքը պարսկերեն թարգմանել է 1895 թ. Ղաջարների հարստության միապետ Նասրեդդին շահին է նվիրել իրանցի հայտնի թարգմանիչ Սոհամմադ Հասան խան Էթեմադ-օլ-Սալթանեն, ձեռագիր, որի վրա կա նաև հիշյալ միապետի մակագրությունը (հետագայում այն հանձնվել է նախ պետական, ապա ԻԻՀ ԱԳ նախարարության փաստաթղթերի արխիվ): 1998 թ. գիրքը մշակել և խմբագրել է ԱԳ նախարարության Քաղաքական և միջազգային հետազոտությունների գրասենյակի Փաստաթղթերի հրատարակման վարչության տնօրեն Սոհամմադ Հասան Քավուսին՝ նույն գերատեսչության Փաստաթղթերի մշակումն ու հրատարակումը վերահսկող գերագույն խորհրդի աջակցությամբ, որի նախագահն է ԱԳ նախարար Քամալ Խարազին: Վերջինս, առաջաբանում խիստ կարևորելով երկրի ղեկավարի դերը նրա ճակատագրում, շեշտել է. «Այլ կերպ ասած՝ ուսումնասիրելով այսօրինակ կենսագրությունները հասկանալի է դառնում, թե մի երկրի, հասարակության ճակատագիրը տնօրինողների բնավորությունը, խառնվածքը, անհատականությունը, նրա ընդունակության և ուշիմության չափն ու խելամտությունը կարող են որոշիչ դեր ունենալ տվյալ երկրի, ազգի և հասա-

րակության երջանկության կամ դժբախտության ու մոլորության հարցում»:

Գրքի բավական ընդարձակ ներածությունում, որի հեղինակն է կազմող-խմբագիրը, համառոտակի ներկայացվում է Օսմանյան պետության պատմությունը՝ մինչ Մուստաֆա Աթաթուրքի իշխանության «օլիմպուսին» հայտնվելը:

Քավուսին, անդրադառնալով հանրապետական թուրքիայի տարածքին, որն անվանում է Անատոլիա կամ Փոքր Ասիա (ՓԱ) գրում է, որ այն պատմական քաղաքակրթությունների բնօրրան է եղել, որ մեր թվականությունից երկու հազարամյակ առաջ, դրան տիրելու նպատակով, տարածաշրջանի աշխարհակալները մշտապես պատերազմել են: Մ. թ. ա. II-րդ հազարամյակի ընթացքում ՓԱ-ի զգալի հատվածը հայտնվել է հիթիթ (Hitit) ցեղերի գերիշխանության տակ (այդտեղ իշխել են մինչև մ. թ. ա. 1180 թ.):

Այնուհետև կարդում ենք, որ հիթիթների կայսրության անկումից հետո ՓԱ-ն բաժանվել է ասորիների և լիդիացիների միջև, իսկ մ. թ. ա. 7-րդ դարում ՓԱ-ի արևմտյան հատվածը գրավել են հույները՝ գրեթե հարևան դառնալով Իրանին: Հույներն այստեղ հիմնադրել են գլխավոր քաղաքները, այդ թվում՝ Բյուզանդիոնը (Կոստանդնուպոլիս), որը Բյուզանդիայի մայրաքաղաքն էր: Հռոմեացիները 196 թ. գրավեցին ՓԱ-ն, որը հետագայում՝ 395-1453 թթ. Բյուզանդական կայսրության մաս կազմեց: Այլ խոսքով՝ իրանցի գիտնականը, միանգամայն անտեսելով Պատմական Հայաստանի գոյությունն այդ տարածքում, որևէ ակնարկ չի արել այդ մասին, փաստ, որն այլ կերպ, քան պատմական ճշմարտության խեղաթյուրում, չես անվանի: Իսկ այդօրինակ խեղաթյուրումներն առավել կարևոր բնույթ են կրում, երբ դա անում է տվյալ երկրի ԱԳ նախարարությանը կից հիմնարկությունը, իսկ դրա միտումը պայմանավորված է թեհրան-Անկարա փոխառնչություններով՝ ի վնաս հայերի: Այդ փաստի խեղաթյուրման համար մեղքի առյուծի բաժինը մերն է. դրան նպաստել ենք մեր անտարբերությամբ, մեր լռությամբ: Հավելենք, որ այդ տեսակետը պահպանվում և կրկնվում է ողջ ներածությունում: Օրինակ՝ «... հայերը, որոնք ապրում էին Օսմանյան պետության հողի վրա...» (էջ 28):

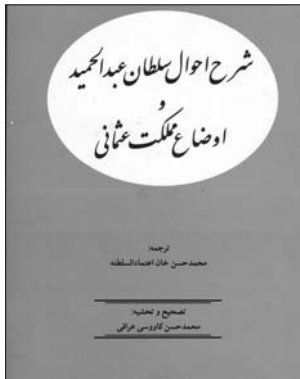
Հեղինակը գրում է նաև 6-րդ դարում Միջին Ասիայում թուրքական ցեղերի երևան գալու և 14-րդ դարում Օսմանյան կայսրության ձևավորման մասին, ապա ամփոփ ներկայացնում օսմանյան սուլթաններին ու նրանց գործունեությունը: Խոսելով սուլթան Աբդուլազիզի մասին (վերջինս Աբդուլ Համիդի հորեղբայրն էր, քրիստոնյա հպատակների ապստամբություններին վերջ դնելու նպատակով մշակել և ընդունել է հարկադրված բարեփոխումների ծրագիր), նշում է, որ նա գահընկեց է արվել Միդհատ փաշայի գլխավորած հեղաշրջման հետևանքով: Նրան հաջորդել է սուլթան Մուրադ V-ը: Սակայն ինչպես նշվել է, վերջինս ևս հեռացվել է իշխանությունից, որից հետո գահը հանձնվել է նրա եղբորը՝ Աբդուլ Համիդ II-ին: Քավուսին հանգամանորեն ներկայացնում է վերջինիս գահակալության տարիներին աշխարհում տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ եվրոպական պետությունների միջև առկա տարածայնությունները, Օսմանյան կայսրության նկատմամբ նրանց որդեգրած քաղաքականությունը, ինչպես նաև Աբդուլ Համիդի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

«Աբդուլ Համիդի իշխանության օրոք երկրում տիրող

եր դարձել ահ ու սարսափի մթնոլորտը: Միապետն ինքը կյանքի, ունեցվածքի կորստյան և վիլայեթներում ապստամբությունների վախից երկրի ողջ իշխանությունը կենտրոնացրել էր իր ձեռքում: Երկրի ողջ անցուդարձը լիովին վերահսկելու նպատակով ընդլայնել էր լրտեսական ու կաշառակերության համակարգերը, հաստատել բացարձակ բռնապետություն: Իշխանությունն արժանացել էր երկրի բնակչության ատելությանը, Օսմանյան պետությունում վերացել էին համընդհանուր վստահությունն ու անվտանգությունը:

Եվրոպական պետությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի միջև տարածայնությունների և Օսմանյան կայսրության նկատմամբ նրանց որդեգրած քաղաքականության առաջին գոլը հայ ժողովուրդն էր, որը տարիներ ի վեր ձգտում և սպասում էր անկախության: Սուլթան Աբդուլազիզը 1863 թ. նրանց սահմանափակ ազատություն էր շնորհել: Աբդուլ Համիդը ևս իր իշխանության սկզբում հայերին նշանակել էր պետական բազմաթիվ բարձր պաշտոնների, այնպես որ 1890 թ. արդեն հայերը մեծ հեղինակություն և ազդեցություն ունեին Օսմանյան պետությունում, մանավանդ, որ Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերն էլ սուլթանին պարտավորեցնում էին բարելավել հայերի վիճակը: Սա այն դեպքում, երբ Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան, առանձնահատուկ վերաբերմունք չունենալով հայերի նկատմամբ, պատրաստ էին հանուն սեփական քաղաքական շահերի ընդարձակել իրենց ազդեցության ոլորտները, ոտնահարել նրանց շահերը: Ահա թե ինչու Բեռլինի և Յասիի պայմանագրերից հետո Ռուսաստանը, իր ազդեցությունը Փոքր Ասիայում տարածելու և հայերին ռուսացնելու նպատակով, նրանց վրա խիստ ճնշում էր գործադրում: Սակայն, քանի որ հայերի ազգային զգացումները շատ ուժեղ էին, սկսեցին պայքարել նրանց դեմ՝ քարոզչական լուրջ գործունեությամբ և գաղտնի հավաքներով: Ռուսաստանն էլ ավելի ուժեղացրեց հայերի ճնշումը: Մյուս կողմից, քանի որ վերջինս չէր կարող իր նպատակներն իրականացնել հայերին հովանավորելու պատրվակով, ուստի զրգռեց օսմանյան պետությանը և խրախուսեց նրա հակահայկական գործունեությունը: Օսմանյան կայսրության հայերը, հույս ունենալով, որ Մեծ Բրիտանիան իրենց կհովանավորի, նպատակաճանաչվել էին ազգային շարժում սկսել, ապստամբություն բարձրացնել և այդ նպատակով ձեռնամուխ էին եղել ահաբեկչական գործողությունների: Իսկ Օսմանյան պետությունը, որը մինչ այդ լավ էր վերաբերվում հայերին, վերջիններիս բնաջնջման ծրագիր մշակեց՝ վերացնելու համար եվրոպական պետությունների միջամտության պատճառները Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, այդ ծրագրերն իրականացնելու նպատակով, օսմանյան բանակում ծառայող քրդերին հանձնարարել էր կեղեքել, տանջել հայերին: Բացի այդ՝ քարոզչական լուրջ աշխատանքով հասարակական կարծիքը նախապատրաստել էր հայերին ոչնչացնելու, բնաջնջելու համար: 1894 թ. հոկտեմբերին արդեն Սասունի, Բիթլիսի և Դիարբեքի հայերի եղեռնը իրականություն դարձավ: Եվրոպական երկրները բողոքեցին կատարվածի դեմ: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, ջարդերի պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով, համաձայնեց, որ եվրոպական երկրներն ստեղծեն ջարդերն ուսումնասիրող հանձնաժողով: Սակայն քանի որ Ռուսաստանը դեմ էր Անգլիայի միջամտությանը

նը, ուստի Օսմանյան պետության ցանկությանը այդ բուրն այնպես էին ներկայացրել, որ իբրև թե հայերն իրենք են մեղավոր ջարդերի համար: Իսկ Անգլիան, Ռուսաստանի հետ Արևելյան հարցում նախկին տարածայնությունների բորբոքումից խուսափելու նկատառումով, լռել է ջարդերի մասին: Այլ կերպ ասած՝ Արդուլ Համիդ II-ի օրոք հայոց ջարդերի պատասխանատվությունը, ըստ Քավուսիի, եվրոպական մեծ տերություններին է, մասնավորապես՝ Ռուսաստանինը (էջ 28-29):

1895 թ. ջարդերի համար Քավուսիին կրկին մեծ մեղք է վերագրում Ռուսաստանին. «Անգլիայի վարչապետ Գլադստոնի գլխավորած կառավարության նոր ԱԳ նախարար Ռոսբերին (Rosebery), շարունակելով իր նախորդի քաղաքականությունը, ջանքեր էր գործադրում, որպեսզի Միջերկրականում հավանական բախումներում Ֆրանսիան չէզոք մնա: Բայց և այնպես Անգլիան չէր կարող նաև լիովին լռել հայերի դեմ թուրքերի գործադրած ճնշումների առնչությամբ, ուստի Ռոսբերիի առաջարկությամբ որոշել էր ինչ-որ գործողություններ սկսել նեղուցներում՝ ցանկանալով Օսմանյան կառավարությանը հարկադրել պաշտպանելու հայերի իրավունքները: Գերմանիան, որ ռուս-անգլիական պատերազմի սկիզբ էր համարում անգլիական ռազմաճակատի մուտքը Սև ծով, նախապատրաստվում էր օգուտներ քաղել ստեղծված իրավիճակից: Սակայն Ֆրանսիան դեմ էր զարգացումների այդօրինակ ընթացքին: Դա էր պատճառը, որ եվրոպական տերություններին առաջարկել էր, որ վերջիններս Արդուլ Համիդից պահանջեն հայերի նկատմամբ որոշ բարեփոխումներ իրականացնել:»

1895 թ. մայիսի 16-ին եվրոպական տերությունները համաձայնության եկան այդ հարցի շուրջ, սակայն Արդուլ Համիդ II-ը, քաջատեղյակ եվրոպացիների միջև առկա տարածայնություններին, հակառակ նրանց առաջարկությունների՝ խրախուսում էր հայերի բնաջնջումը, որի հետևանքով 1895 թ. հոկտեմբերի 16-ին և 18-ին սկսվեցին Կոստանդնուպոլսի, Տրապիզոնի ու Դիարբեքի ջարդերը և շարունակվեցին մինչև նոյեմբեր: Ստեղծված իրավիճակում եվրոպական պետությունները, որոնք իրենց երկրների հասարակական կարծիքը գրգռել էին օսմանցիների դեմ, նոյեմբերի 7-ին 18 ռազմաճակատ էին ուղարկել Սալոնիկի նավահանգիստ, իսկ Ռուսաստանը Սևաստոպոլում սկսել էր զինել իր բանակը: Նախապատրաստվել էին նաև Իտալիան ու Ավստրո-Հունգարիան: Այսուհանդերձ, հայերի նկատմամբ Օսմանյան պետության որդեգրած քաղաքականության մեջ որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ, ջարդերը շարունակվեցին» (էջ 30):

Քավուսիին շեշտում է, որ Անգլիան ի վերջո եվրոպական պետություններին առաջարկել էր օսմանցիների դեմ գործել համատեղ և վերջիններս հարկադրել, որ հարգեն հայերի իրավունքները: Սակայն Ռուսաստանը դա չէր ողջունում, մյուսներն էլ տարբեր դրդապատճառներով լուրջ չեն վերաբերվել առաջարկին, արդյունքում հայոց շահերը գոհ դարձան եվրոպացիների տարածայնություններին:

Չեղինակը շարունակում է. «1896 թ., երբ հայերն զգացին, որ իրենց վիճակն առավել ծանրացել է, «Դրոշակ» ապստամբ խմբերն սկսեցին հարձակվել Օսմանյան բանակի վրա: Այդ քայլը պատճառ դարձավ, որ հայերի դեմ Արդուլ Համիդ II-ի գործողությունները նոր թափ ստանան: 1896 թ. օգոստոսի վերջին վերսկսվեցին հայկական ջարդերը: Անգլիայի վարչապետ Լորդ Սոլսբերին (Salisbury) օսմանցիներից պահանջեց լուրջ քայլեր կատարել այդ հուզումներին վերջ տալու համար, իսկ Ֆրանսիան՝ միջազգային նավատորմի տեղակայել Դարդանելի նեղուցում: Ռուսները դեմ էին նեղուցներում որևէ այլ երկրի ներթափանցմանը և հայտարարել էին, որ այնպես կգրավեն նեղուցներին հարող տարածքները և Օդեսայում ու Սևաստոպոլում ռազմածովային ուժերը մարտական վիճակի էին բերվել: Ի հետևանք քաղաքական իրադարձությունների այդօրինակ զարգացումների՝ հայերի շահերն այս անգամ ևս զոհաբերվեցին եվրոպական երկրների միջև խաղաղության պահպանմանը: Սակայն Արդուլ Համիդը խոստացավ բարեփոխումների ծրագիրը տարածել նաև ՓԱ-ում, հայկական վիլայեթներում» (էջ 31):

Շեշտելով, որ Արդուլ Համիդ II-ի ոչ ճիշտ քաղաքականությունն անկման հասցրեց Օսմանյան կայսրությունը, Քավուսիին ներկայացնում է նաև երիտթուրքերին, որոնք սուլթանին հարկադրեցին հեռանալ գահից: Ապագրում է թուրքերի՝ 1912-13 թթ.՝ եվրոպայից դուրս շարտվելու մասին: Քավուսիին խոսում է նաև Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի հզոր ազդեցության և 1914 թ. օգոստոսին նրանց միջև կնքված գաղտնի պայմանագրի մասին, որով ձևավորվեց օսմանա-գերմանական ռազմաքաղաքական դաշինքը: Ըստ նշյալ պայմանագրի՝ օսմանցիներին պետք է վերադարձվեին Կիպրոսը, Եգիպտոսը, Լիբիան, Թունիսը, Ալժիրը և նրանց հանձնվեին Ռուսաստանի իսլամադավան շրջանները՝ Կովկասն ու Միջին Ասիան:

Ներածության հեղինակն այնուհետև ամփոփ ներկայացնում է պատերազմի ընթացքը, դրական երանգով՝ Աթաթուրքի իշխանության գալը և Թուրքիայի Հանրապետության

12

➤ Ապրիլի 19-ին Արգենտինայի խորհրդարանը կազմակերպել է հուշ-երեկո և ցուցահանդես՝ «Հայոց ցեղասպանությունը» խորագրով, իսկ Բուենոս-Այրեսի հռչակավոր «Կլոն» օպերային թատրոնում տեղի է ունեցել սգահանդես:

➤ Ապրիլի 20-ին Վաշինգտոնում ԱՄՆ կոնգրեսի «Քենոն» մասնաշենքի մեծ դահլիճում, տեղի է ունեցել հիշատակի երեկո՝ նվիրված Հայոց Մեծ եղեռնի 90-րդ տարելիցին: Ելույթ են ունեցել շուրջ 25 կոնգրեսականներ, ներառյալ՝ 2004 թ. նախագահական ընտրություններում նախագահի թեկնածու Ջոն Թերրին, նաև 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուի թոռը՝ Հենրի Մորգեն-

թաու 3-րդը:

➤ Ապրիլի 20-ին Հռոմի Ամերիկյան համալսարանում տեղի է ունեցել «Հայոց ցեղասպանությունը՝ 90 տարի անց» խորագրով համաժողովը:

➤ Ապրիլի 21-ին «Արմենիա-Մարիոթ» հյուրանոցում սկսվել է «Ծանրագույն հանցանք, ծանրագույն մարտահրավեր. մարդկային իրավունքներն ու ցեղասպանությունը» միջազգային երկօրյա գիտաժողովը, որին մասնակցել են 50 մասնագետներ՝ 20 երկրներից:

➤ Ապրիլի 22-ին Բուխարեստի «Ազգային թատրոնի» ցուցադրահում բացվել է «Հայերը Ռումինիայում. վկայություններ և ճակատագրեր» ցուցահանդեսը:

➤ Ապրիլի 23-ին ժամը 20:30-ին ՀՀԴ «Նիկոլ Աղբալյան» միության նա-

խածեռնությամբ Հանրապետության հրապարակից մեկնարկել է ջահերով երթը՝ դեպի Ծիծեռնակաբերդ: 1500 ջահակիրներին հետևել է շուրջ 10 հազար երիտասարդ՝ վառվող մոմերով: Մայրաքաղաքի բնակչությունը միացել է այդ ակցիային՝ յուրաքանչյուրն իր բնակարանի լուսամուտի զոգին վառելով մեկական մոմ : Արարողության պսակը երգահան Արա Գևորգյանի և երգիչ Դանիել Դեբերի (ԱՄՆ) «Ադանա» օրհներգն էր անմար կրակի մոտ՝ աշխարհահռչակ 14 երգչի (նաև՝ թուրք) կատարմամբ, ովքեր ժամանել էին ԱՄՆ-ից, Բուլղարիայից, Գերմանիայից, Մոլդովայից և Ֆինլանդիայից: Օրհներգը հնչել է 14 լեզվով:

ԹՅԱՕ ԺՕՕԵԱՅՅԱՕԱՍՕՍ. ԴՕԵԴՊ

«ԱՔՍՈՐԻ ՕՐԵՆՔԸ ԷԹՆԻԿ ԶՏՈՒՄ Է»

«Աքսորի հրահանգի թիրախը Կայսրության բոլոր հայ հպատակներն էին: 1915 թվականը սահմանափակված չէ (Թուրքիայի - թարգմանիչ) արևելքով: Եթե անգամ չլինեին հայերի սպանությունները, նրանց արքունի ինքնին մտնում է «ցեղասպանություն» հասկացության մեջ»:

Թարգմանաբար ներկայացնում ենք բուրբական «Միլիտեթ» (Թուրքիա) օրաթերթի 2005 թ. մարտի 7-ի համարում հրատարակված Դերյա Սազակի գրույցը՝ պատմաբան Յալիլ Բերքբայի հետ:

Պրոֆ. Բերքբայը ծնվել է 1947 թ.: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է 1960-ական թթ.: Յեյլ համալսարանում (ԱՄՆ): Թեկնածուական ատենախոսությունը պաշտպանել է «Բիրմինգհամ» համալսարանում (Անգլիա): Դասախոսել է Անկարայի, Միջին արևելքի տեխնիկական (ՕԴՏՈՒ) և «Բողազիչի» համալսարաններում: Այժմ դասավանդում է Ստամբուլի «Սաբանջի» համալսարանի արվեստի և հուման-գիտար գիտությունների ֆակուլտետում:

տության հիմնադրումը: Սակայն 1915 թ. Հայոց եղեռնի մասին Քավուսին բացարձակապես լռում է և ընդամենը մեկ նախադասությամբ նշում, որ կայսրության հայերն ու քրդերն ապստամբել էին: Սա ևս չի խոսում հայերի օգտին, քանզի հակառակ դեպքում կհարվածեր թուրք-իրանական փոխհարաբերություններին: Այլ կերպ ասած՝ մշտապես բոլորն իրավացիորեն գրում և քաղաքականություն են վարում հոգուտ սեփական շահերի, ասել է թե՛ հայերը սեփական ուժից գատ և ոչ մեկի վրա չպետք է հույս դնեն:

Ենմա Բեգիջանյան

- Ինչպե՞ս եք գնահատում Օսմանյան վերջին շրջանի 1915 թ. դեպքերը իբրև պատմաբան: Ինչպիսի՞ն էր Օսմանյան կայսրության «հոգեվիճակը» Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին:

- Բավական անհանգիստ՝ արտաքին աշխարհի նկատմամբ: 1912-13 թթ. Բալկանյան պատերազմները շրջադարձային եղան իրեն հալածված և զոհ համարող, խիստ ծայրահեղ թուրք ազգայնականություն ձևավորելու գործում: Մինչ հունական և բուլղարական բանակներն առաջանում էին, փոքրամասնությունները Բերայում տոնում էին (նրանց - թարգմանիչ) հաղթանակը: Առաջին համաշխարհային պատերազմը չպայթած՝ սկսվեց հունաստանցիների և հույների՝ էթնիկ գտումը: Իր հուշերում այս մասին պատմում է Օսմանյան խորհրդարանի նախագահ Յալիլ Մենթեշեն:

- Բալկանյան պատերազմում միջոցներ են ձեռնարկվել ընդդեմ օսմանցիներին դավաճանողների...

- Օրինակ՝ Թրակիայի հույների գտումը: Հույներին անհանգստացնելու հրահանգի շրջանակներում «Կազմակերպության կառույցի» (Թեշքիլաթ-ը մահսուսա՝ Հատուկ կազմակերպություն) միջոցով շարժում է սկսվում: Յալիլ Մենթեշեն իր հուշերում գրում է, թե մոտ 100 հազար հույն, առանց քիթն անգամ արյունոտելու, տեղափոխվել է Հունաստան: Նույնը նաև Իզմիրում (Չմյուն-նիա): Կիսաբաց, կիսաթաքուն քաղաքականությամբ էթնիկ գտում է կատարվել: Այս դեպքերը հայկական կոտորածների անգեմ նախափորձերն էին: Չեն ասում, թե հայկական տեղահանությունը ծրագրվեց այդ ժամանակ, բայց ի վերջո նման փորձառություն արդեն կար:

1912 թ. Ստամբուլի անկման վտանգ առաջացավ: Ենվեր փաշան այնպիսի կացության մեջ էր հայտնվել, որ պատրաստվում էր հրահանգել Ռազմական նախարարությունը տեղափոխել (էվակուացնել) Անատոլիա: Առնվազն հարկավոր էր Անատոլիան մաքրել հավանական դավաճան տարրերից ու անվտանգ դարձնել: Աքսորի որոշումը կայացվել է այսպիսի՝ հոգեվիճակում:

- Ո՞վ է արձակել հայերի արքունի հրամանը: Ենվեր փաշա՞ն...

- Ըստ իս՝ Թալեաթը շատ ավելի կարևոր դեմք է, քան Ենվերը: Իթթիհատականների հիմնական ուղեղն էր: Նապոլեոնի շրջանում կար գաղտնի ոստիկանության մի պետ՝ Ֆուշե: Թալեաթը փոքր-ինչ նման է նրան: Ամեն ինչի նայում էր «պետական իմաստնության» պրիզմայով: Թալեաթն Ենվերին և Ջեմալին տրամադրում է ընդդեմ հայերի: Հայերն էլ իրենց հաշվարկներում մեծ սխալ են թույլ տալիս: Ասում են. «Ուշադրություն չդարձնենք, սրանք «բլեֆ» են»:

Աքսորի հրամանի թիրախը կայսրության բոլոր հայ հպատակներն էին՝ միմիայն իրենց ազգային պատկանելության պատճառով: Այսինքն՝ արքունի օրենքը չէր սահմանում, թե դատարկելու ենք միայն Արևելյան Անատոլիան: Ո՞չ: 1915-ը չէր սահմանափակվում Արևելյան Անատոլիայի՝ ռազմական գործողությունների շրջաններով: Աքսորի օրենքը նախ և առաջ էթնիկ գտում էր:

- Ինչպե՞ս է իրագործվում օրենքը:

- Պետության օրինական մեխանիզմի միջոցով, ամ-միջապես Ներքին գործերի նախարարությունից ուղարկված հրահանգներով, որոնցում ասվում է. «Անհապաղ համախմբե՛ք ձեր շրջանի հայերին», «Շարասյուններով ուղարկե՛ք դեպի հարավ-արևելք, այնտեղից՝ Սիրիայի, Իրաքի որոշ քաղաքներ, որտեղ և կվերաբնակեցվեն»: Օրենքը սահմանափակված չէր Արևելյան նահանգներով: Տեղահանումներ եղան Իզմիրից (Սիկիա), Իզմիրից, Չորլուից: Աքսորվում էին, որովհետև հայ էին: Եթե անգամ չլինեին հայերի սպանությունները, նրանց արքուն այսօր ինքնին մտնում է «ցեղասպանություն» հասկացության մեջ: Մի էթնիկ խումբը հավաքաբար բնաջնջել կամ արքորելը մտնում է «ցեղասպանություն» հասկացության մեջ: Չպետք է կարծենք, թե օսմանյան բյուրոկրատիան անպայման հետևում էր իթթիհատական «սոցիալ դարվինիզմին»: Դիմադրողներ եղել են:

Հասնում ենք հարցի ամենամութ կողմին: Այսօր ավելի պարզ հասկանում ենք, որ, բացի պաշտոնական հրա-

հանգձներին, կան երկրորդական և գաղտնի այլ հրահանգներ:

- **Ո՞վ է արձակել գաղտնի հրահանգները: «Թեջիլաթը մահուսա»-ն:**

- Այն ժամանակվա «դերին դևերը»⁵: Իթթիհատականներն ունեցել են կիսառազմական զինյալ գաղտնի թև՝ յաքուպեմիլներ, բահաեդդիճաքիրներ, դոկտոր ռեշիդներ և նմաններ... «Թեջիլաթը մահուսա»-ում նաև այսպիսի մարդիկ կային: Քեմալ Թահիրը «Գուրդ քանունու» («Գայլի օրենքը») վեպում պատմում է, որ «Թեջիլաթը մահուսա»-ի ֆիդայիները մտադրություն են ունեցել սպանել «Սարը փաշային», այսինքն՝ Մուստաֆա Քեմալին:

- **«Մյուսի» պատմությունը գրելիս օգտագործվում են գրեթե միայն թուրքական աղբյուրներ...**

- Պաշտոնական տեսակետը հետևյալն է. «Դժբախտաբար տվից են մահացել»: Ի՞նչ պատերազմ է եղել հայերի դեմ: Առաջին կոտորածները ազդանշաններ էին: Տեղական վատագույն տարրերին հասկացնում էին, թե հայերի «որսը ազատ է»: Եվ բարձրանում է կոտորածների երկրորդ՝ ածանցյալ ալիքը: Բերեն ապացույցներ...

- **Ներքին գործերի նախարար Թալեաթի հեռագիրը...**

- Այո: Կարդում են Թալեաթ փաշայի Տիգրանակերտի վալիին (կուսակալին) ուղարկած 1915 թ. հունիսի 29-ի (հուլիսի 12)⁶ հեռագիրը: Նրան տեղեկացրել են, որ Տիգրանակերտից տարագրված հայ և քրիստոնյա մյուս բնակչությունից ոմանց զիջերով հեռացրել են քաղաքից և սպանել, ուստի վախենում են, որ շրջանի մուսուլման ժողովուրդը զանգվածաբար կկոտորի քրիստոնյաներին: Թալեաթը զգուշացնում է Տիգրանակերտի վալիին, որ «հայերի նկատմամբ կիրառվող միջոցները երբևէ չօգտագործվեն մյուս քրիստոնյաների դեմ»: Ի՞նչ նկատի ունի Թալեաթը «միջոցներ» ասելով՝ արքունիք, թե՞ կոտորածը: Չի ասում:

- **Չհարավոր չէ՞ հեռագիրն այլ կերպ կարդալ:**

- Ենթադրենք՝ Թալեաթը ցանկանում էր կանխել բոլոր կոտորածները և շարունակել հայերի արքունիքում առանց արյուն հեղելու: Ի՞նչ պետք է ասեր... Իսկույն կանխել բոլոր կոտորածները: Թալեաթը նման բան չի ասել: Բայց ենթատեքստում Տիգրանակերտի վալիին հասկացրել է. «Ձեռք մի՛ տվեք մյուս քրիստոնյաներին, շարունակե՛ք հայերին վերաբերվել ձեր իմացածի պես»: Կան նաև գաղտնի հրահանգներ: Ասում են, որ պետությունը հայ զաղթականներին պահակախմբեր տրամադրեց: Եթե զինվորական պաշտպանությանը հանդերձ հարձակում եղել է, ապա որտե՞ղ են այդ բախումների մասին տվյալները: Թող ինձ մի պաշտոնական գրություն ցույց տան Յուսուֆ Յալաչօղլուն (Թուրքական պատմության ընկերակցության / ԹՊԸ նախագահ), Հիքմետ ֕Օզդեմիրը (ԹՊԸ Յայկական հետազոտությունների բաժանմունքի նախագահ), թող ցույց տան սպաների զեկույցները:

- **Ինչպե՞ս փակվեց հայկական թղթածրարը՝ հանրապետության հիմնադրումից հետո:**

- Բոլորն էլ հասկանում են դեպքի ահավորությունը: Անտանտի պետություններն Էնվերի, Թալեաթի և Ջեմալի կառավարությունը 1915-16 թթ. հռչակեցին «պատերազմի հանցագործ»: «Միսաք-ի Միլլի»-ն՝ ունի հայկական կոտորածների պատասխանատուներին վերաբերող հավելված՝ «Չեզալանդրմա սեռզլեշմեսի» («Պատժի համաձայնագիր»)... Քեմալական ղեկավարությունը, ճանապարհի ընկնելիս, սկզբում նման խոստումներ էր տալիս: Մուստաֆա Քեմալը «Իթթիհատ վե թերաքքի»-ում ընդդիմադիր էր և ըմբոստ: Պարզորոշ երևում էր նրա և Էնվերի փոխադարձ հակակրահը: Ինչպես Քեմալ Թահիրն է գրում, հավանական է, որ մտադրություն է եղել Մուստաֆա Քեմալին վերացնելու: Չնայած սրան՝ «Իթթիհատ վե թերաքքի»-ն Անատոլիայի Ազգային պայքարի առաջնորդ նշանակելիս՝ որոշում կայացրեց հօգուտ Մուստաֆա Քեմալի: Եթե անգամ («Իթթիհատ վե թերաքքի»-ն) նրան համարում էր «ավանդապահ», ինչո՞ւ որոշում կայացրեց նրա օգտին: Անհերքելի էին Մուստաֆա Քեմալի շնորհները՝ պատերազմի հերոս էր, ուներ հիանալի խարիզմ, հարգանք էր վայելում: Նրա ձեռքերը «մաքուր» էին. չէր խառնվել հայկական հարցին (Բերքթայը հավանաբար նկատի ունի այն փաստը, որ մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը Քեմալը չի մասնակցել հայերի կոտորածներին - խմբ.):

Մուստաֆա Քեմալի՝ Անատոլիա ուղարկվելու, Ազգային պայքարի ղեկավարությունը ստանձնելու և «Իթթիհատ վե թերաքքի»-ի գաղտնի իշխանության միաձայնության գործում, հայկական հարցը ևս անուղղակի ազդեցություն ուներ: Սա ասում են որպես պատմաբան: Քեմալը շատ էր ջանում, որ 1915 թ. հայկական աղետը սովորյալ չձգձգ Ազգային պայքարի վրա: Նա չունի հայերի արքունի բռնությունները պաշտպանող և ո՛չ մի հայտարարություն:

- **1915 թ. հայկական դեպքերի ժամանակ արձակվե՞լ են քրդերին ուղղված նման հրահանգներ: Ինչո՞ւ միայն հայերն են արքունիքում:**

- Այն ժամանակ դեռ քուրդ ազգայնականություն չկար: Հայերն Անատոլիայի միակ և մեծաթիվ քրիստոնյա բնակչությունն էին: Հայերի կեսն ապրում էր Արևելյան Անատոլիայում: Հայ ազգայնականությունը (Դաշնակցությունը) լուրջ հարց էր: Ինչպես անցյալում օսմանցիները բուլղարների դեմ օգտագործեցին պոմաքներին, այնպես էլ հայկական խլրտունների դեմ՝ քրդերին: Հայտնի են «համիդիե» գնդերը: Սրանց հետևից գալիս էին քրդական ցեղախմբերը: Թուրք ազգայնականներն իրենց ասույթներում ժամանակ առ ժամանակ կրկնում էին. «Մենք չսպանեցինք, քրդերն սպանեցին»: Քրդերն օսմանցիների հրամանն էին կատարում:

- **Չե՞ր ենթադրությունները՝ մահացած հայերի քանակի մասին:**

- Հարգարժան դիվանագետ Բյամուրան Գյուրունի գրած կիսապաշտոնական «Էրմենի դոսյասը» («Հայկական թղթածրար») գրքում ասվում է, թե 1915-16 թթ., դժբախտաբար, մահացել է 400-450 հազար հայ: Աշխարհի առաջնակարգ հանրագիտարանային աղբյուրները նշում են նվազագույնը 600 հազար: Ազգերի լիգան ունեցել է Նանսենյան հանձնաժողով (Գաղթականների հանձնաժողով), որտեղ խոսքը 800 հազար մահացածի մասին է: Հայ սփյուռքի հետազոտողները մահացածների թիվը հայտարարում են 1 մլն:

- **Հայերը ոչ մի մեղք չունե՞ին:**

- Հայերն ունեին երկու ազգայնական կազմակերպություն՝ Դաշնակցականներ և Հնչակյաններ: Դաշնակցությունն ավելի աջակողմյան էր: Արևելյան շրջաններում ցարական Ռուսաստանի հովանավորությամբ դուրս են գալիս օսմանցիների դեմ: Թուրքական պաշտոնական շրջանակները, վերին աստիճանի չափազանցելով, ջանացին որպես իրողություն ներկայացնել նրանց ամբաստանությունները. հայերին մեղադրում էին 500 հազար մուսուլման թուրքերի սպանության, հայ ազգայնական կոմիտեների՝ էթնիկ զտման պատերազմի, իրենց շրջանները թուրք-մուսուլման գյուղերից մաքրելու, ռուսական բանակի հետ համագործակցության համար: Այդպիսի բան չկա:

- **Ի՞նչ կարելի է ասել այսօր:**

- Թուրքիայի Հանրապետությունը չի կարող համարվել 1915 թ. դեպքերի պա-

Ա Պ Ր Ի Լ Ի 24

(«ԷՎձՁՇՇՅՄ ԻԷՇՄ»-ն ՊՅՆ»՝ ՇՄ ԱՏ¹»ՆՇ Ս»ՆՆՆՍ³ »ԷձՍՍՂԴ)

տասխանատու: Վարչապետը կամ ԱԳ նախարարը կարող են ասել հետևյալը. «Բոլոր ազգ-պետությունները ձևավորվելիս ունենում են դառը և մուք էջեր: «Իթքահատ վե թերաքքի»-ի կառավարությունը օսմանյան ժողովրդի մի հատվածի դեմ ընդունել է աքսորի որոշում, որի իրագործման ժամանակ մահացել է մի քանի հարյուր հազար մարդ: Ցավակցում ենք այս պատմական դեպքի համար: Մնացյալը միայն պատմաբանների ազատ երկխոսությունն է և սերունդների հաշտեցումը՝ հաշվի առնելով այս իրողությունը»:

33

Ես ուզում եմ հարցնել այնպես, ինչպես մինչ այժմ ձեզանից ոչ ոք չի հարցրել, նույնիսկ՝ ինքներդ ձեզ, թելուզ՝ ստովի:

Ո՞վ է պատասխանատու, ո՞վ է մեղավոր Յայոց ցեղասպանության համար:

Մեծամասնությունը կպատասխանի՝ իթքիհատական թուրքիան, քչերը կասեն կայզերական Գերմանիան, որի հովանու տակ թուրքիան կատարեց դարի ոճրագործությունը, ոմանք՝ քրիստոնյա եվրոպյան, որն աչք փակեց և դրանով իսկ թույլ տվեց իրադարձությունները զարգանալ մեզ ոչ ձեռնտու ընթացքով:

Բոլորը՝ բացի մեզանից:

Մեր դժբախտությունների համար մեղավոր են ոչ թե բոլորը՝ բացի մեզանից, այլ նախ և առաջ՝ մենք: Մինչ այժմ երկու առաքինություն ենք ունեցել՝ մեր դժբախտությունները վերագրել արտաքին պայմանների և փրկությունը հուսալ արտաքին ուժերից: Աղետալի ինքնաժխտում, որ մեզ հոգեբանորեն այնքան անարժեք է դարձրել, որ անգամ մեր դժբախտության մեջ մեղքի որոշ բաժին էլ մեզ տալը զլանում ենք: Ամեն ինչ լինում է, գուցե մեզ համար, բայց մեզանից դուրս, անկախ մեզանից:

Դարասկզբին, հասկանա՞նք այդ, մեզ պատժող թուրքը չէր, այլ՝ մեր տկարությունը թուրքի միջոցով: Որտեղ հայը կռվեց, այնտեղ եղավ հաղթանակ կամ պարտություն, բայց ոչ եղեռն: Թշնամին ուներ մեզ բնաջնջելու վճիռ, մենք չունեինք ինքնապաշտպանության ծրագիր և ինքնապաշտպանունակ զենք:

Ինքնապաշտպանություն՝ ահա՛ թե ինչ էր թելադրում ժամանակն ու պրոգրեսը: Ձո՞ւրկ է մի ժողովուրդ ինքնապաշտպանության ընդունակությունից, նշանակում է նա զուրկ է ամեն առաքինությունից, զուրկ գոյության բարոյական իրավունքից:

Ինքնապաշտպանություն՝ դա միակն է արվեստներից, որի թերությունները գրչի, վրձնի, նուրճի փոխարեն սրբազրում է թշնամու արյունոտ սուրը:

Սեփական ուժերով ինքնապաշտպանվելու անընդունակ ժողովուրդները պատժվում են մահվամբ: Ինքնապաշտպանությունը ոչ թե բնական իրավունքն է յուրաքանչյուր ժողովրդի, այլ կարողանությունը:

Իրավունքը ուժի հասկացողություն է և ոչ տրամաբանական:

Դատապարտված է մի ժողովուրդը, եթե նա իրավունքը զոհաբերում է իր հանցավոր հանգստին և ոչ ընդհակառակը:

Եվ իրավունքը միայն քրտինքով չէ, որ վաստակվում է, այլ նախ և առաջ՝ արյունով: Թուլությունը չէ, որ կոչված է սնուցանելու իրավունքը, այլ ուժը և, իհարկե, ոգու զորեղությունը: Ամեն ոք իրավասու է ամել այն ամենը, ինչի համար ի զորու է պատասխանատու լինել:

Ի վերջո՝ «ուժն է ծնում իրավունք»:

Հաղթում է ուժեղը և ոչ արդարը: Վա՛յ թույլերին:

Եղի որ այնքան ուժեղ, խրատում է պատմությունը, որ թշ-

նամիդ չհանդգնի հարձակվելու: Ուժեղին է աշխարհը, հայրենիքը, ազատությունը և ամեն ինչ:

Եղի ուժեղ և ուժիդ ապացույցը տալու համար ցույց տուր երկու բան, առաջինը, որ գիտես մեռնել գիտակցորեն կռվում, գործուն և իմաստալի մահով, և որ գիտես մեռցնել:

Հարձակվում է նա, ով իրեն ուժեղ և պատրաստ է զգում հարձակվելու լավագույն պաշտպանողականը համարելով նախահարձակողականը:

Հարձակվում է նա, ով իր դիմաց թուլություն է տեսնում:

Եվ պատերազմը գալիս է հակառակ մեր ցանկության, որովհետև հակամարտության օրենքն է կառավարում աշխարհը: Մենք պարտվեցինք, և մեր պարտությունները հոգեբանական էին. պարտվեցինք ոչ թե նրա համար, որ թվապես ու տեխնիկապես թույլ էինք, տկար, այլ որովհետև այդպիսին էինք հոգեպես:

Հաղթանակում կամ պարտվում է նախ ոգին, ապա հետո՝ նյութեղեն զենքը:

Մեր դժբախտությունների համար պատասխանատու ենք ազգովի, բայց պատասխանատվության առյուծի բաժինը մտավորականությանն է:

Ժողովրդի ճակատագրի դարբինը նրա մտավորականությունն է: Միևնույն ժողովուրդը՝ նայած իր ղեկավարներին, կարող է և՛

հրաշագործություններ կատարել, և՛ խայտառակորեն ծնկի գալ հակառակորդի առաջ:

Ցավոք, բարձունքի վրա չգտնվեց մեր մտավորականությունը: Չկարողացավ պայքարի ոգի ներշնչել ժողովրդին, չկարողացավ վճռական մեճակի հոգեբանություն ներարկել, այլ ընդհակառակը՝ ժողովրդին, փրկությունը արտաքին ուժերից հուսալու ճանապարհին կանգնեցրեց, ինչով և մեղսակից դարձավ ազգային ողբերգությանը շեղելով ժողովրդի ուշադրությունը իր փրկության միակ զենքից՝ ինքնապաշտպանությունից:

Չկարողացան նաև հայրենասիրություն և հայրենապաշտություն ավելացնել ժողովրդի հոգու ծալքերում: Հայրենասիրությամբ են ապրում ազգերն և կործանվում նրա պակասից: Ազգերն ապրում են, քանի դեռ նրանց մեջ ապրում է երկու բան՝ պայքարի իմաստուն բնագործ և զոհաբերվելու ներքին հոժարությունը: Հայրենասիրությամբ լցված ազգերը դեպքերի խաղալիքը չեն, այլ նրանց հրամայողը:

Հիրավի արդարացի է մտավորականությանը տրված գնահատականը՝ ստամոտավորականություն: Որովհետև չկարողացավ հայ մտավորականությունը կատարել իր վրա դրված պատմական առաքելությունը, այլ սերմանեց մեր մեջ լալկանություն և քաղաքական մուրացիկություն, և մեր դրոշի վրա հաղթանակներ գրանցելու փոխարեն մեր թշվառությունն ու դժբախտությունը գրանցեցին:

Եվ զոհերից բոլորը չէ, որ ամենը նահատակներ են: Վատություն էր վայել, երբ զորեղ, հարվածող բազուկներ ունեինք, բայց թուլական ոգի: Եվ ոչ միայն կորցրեցինք մեր հայրենին, այլ և շատերն ընկան պատվազուրկ և անարժ անհով:

Ամենը են միայն նրանք, որոնք ընկան մարտնչելիս, զենքը ձեռքին և չանարզված, և ընդունեցին մահը որպես վեհագույն պարգև՝ հանուն հայրենյալ:

Այժմ ցեղասպանությունը ճանաչելու խնդրանքով աշխարհին դիմելու փոխարեն պետք է վրեժխնդրությամբ լցված զորեղամանք ամեն օր, ամեն ժամ, որպեսզի մաքրենք մեր դրոշի պղծվածությունը և մեր ազգին հասցված անպատվությունը:

Այդ, մեր ազգի խայտառակությունն է ցեղասպանությունը, և ոչ ամբողջ աշխարհին ներկայացվելիք պահանջատիրական իրավունք: Ժամն է, որ այսուհետ մեզ հիշեն ոչ որպես դարասկզբին ցեղասպանված, խոշտանգված և անարզված, այլ դարավերջին հաղթանակած, զորեղացած և փառքով պսակված մի ազգ:

ՄԵՆՔ՝ ՕՏԱՐ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

ԱՐԱԲԵՐԵՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ՀԱՅՈՑ ՄԱՄԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐՈՎ

Արաբ ժողովուրդը մշտապես արժանին է մատուցել հայ ազգին: Հարկ է նշել Հայոց ցեղասպանության տարիներից նրանց ցուցաբերած օգնությունը թուրքական յաթաղանից մազապուրծ, տարագիր հայերին:

Արաբ հետազոտողները XXI դարի սկզբում շարունակել են նախորդ դարում դրսևորված իրենց եղբայրական մոտեցումը հայ ազգի նկատմամբ՝ ուսումնասիրելով և աշխարհին ներկայացնելով հայոց վերաբերյալ պատմական ճշմարտությունը, մերկացնելով Հայոց ցեղասպանությունն իրականացրած թուրք բարբարոսներին, վեր հանելով հայոց նպաստը արաբական երկրների առաջընթացին և այլն:

Անդրադառնանք վերջին տարիներին արաբ հեղինակների լույս ընծայած՝ հայոց մասին նյութերով ինը հրատարակությունների:

- Կահիրեում ՌԱԿ պաշտոնաթերթ «Արև» օրաթերթի համանուն արաբերեն հավելված-ամսագրի 2002 թ. հուլիսի համարից տեղեկանում ենք Կահիրեում նույն թվականին լույս տեսած «Պատմական ուսումնասիրությունների եգիպտական միության» անդամ, Կահիրեի «Գրքերի և ազգային փաստաթղթերի» հրատարակչության «Արդի եգիպտոս» պարբերականի տնօրեն, սույն հավելվածի գլխավոր խմբագիր Մուհամմեդ Ռիֆաաթ ալ-Իմամի «Հայ դատն Օսմանյան կայսրությունում 1878-1923 թթ.» աշխատության մասին: Այս ուսումնասիրությամբ, որը հեղինակի դոկտորական ատենախոսությունն է, եգիպտացի արաբին առաջին անգամ հնարավորություն է ընձեռվում իր մայրենի լեզվով հանգամանորեն ծանոթանալ Հայկական հարցի առաջացման և զարգացման մանրամասներին:

Գիրքը բաղկացած է երեք հիմնական գլուխներից և վերջաբանից: Առաջին գլուխը՝ «Համիդականներն ու հայերը», ունի հետևյալ ենթախորագրերը՝

- ա) Հայ օսմանցիները: Հավատարիմ համայնքը,
- բ) Մտավորական զարթոնքը: Հայկական ինքնությունը,
- գ) Հայ դատը: Միջազգային շահարկումը,
- դ) 1894-1896 թթ. ջարդերը: Մի ազգի ողջակիզումը,
- ե) Հայկական հեղափոխության ձախողումը: Հուլյսերի վիժեցումը:

Երկրորդ գլուխը՝ «Իթթիհատականները և հայերը», ունի հետևյալ ենթավերնագրերով բաժինները՝

- ա) Թուրանականության զարգացումը: Թուրքական ինքնության հզորացումը,
- բ) Հայոց ցեղասպանությունը: Ողբերգությունների մայրը,

գ) Անդրկովկաս: Աշխարհագրության անեծքը,

դ) Հայկական հանրապետությունը: Մի թռչուն՝ ձեռքում:

«Քենալականները և հայերը 1919-1923 թթ.» խորագիրը կրող երրորդ գլուխն ընդգրկում է հետևյալ բաժինները՝

ա) Հետպատերազմյան շրջան: Բախումից՝ սակարկություն,

բ) Հայաստանի մանդատը: Բորոտ ուղտը,

գ) Անատոլիական հեղափոխությունը: Թուրքական ինքնության սրբագործումը,

դ) Սկրի դաշնագիրը: Անհնարին պատրանքը,

ե) Անատոլիական պատերազմներ: Ջրհեղեղի ներխուժումը,

զ) Լոզանի դաշնագիրը: Մի ժողովրդի ահաբեկումը:

Գրքի «Հավելված» բաժնում ընդգրկված են քարտեզներ, Հայ դատին առնչվող կարևոր տարեթվեր և գրքում հիշատակված հայ անձանց կենսագրական տվյալներ:

- Ըստ նույն աղբյուրի՝ Մուհամմեդ Ռիֆաաթ ալ-Իմամի գրչին է պատկանում նաև 2002 թ. լույս տեսած «Կահիրեի Օննիկը» գիրքը՝ նվիրված եգիպտահայ աշխարհահռչակ գոհարավաճառ Օննիկ Ալեքսանյանի հիսնամյա բազմաթիվ գործունեությանը:

- Վերոհիշյալ պարբերականի նույն տարվա դեկտեմբերյան համարից տեղեկանում ենք «Քուվեյթի գիտության զարգացման հաստատության» հրատարակած, Քուվեյթի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում միջին դարերի պատմության դասախոս Աբդ ալ-Ռահման Մուհամմեդ ալ-Աբդի «Հայաստանը և նրա քաղաքական հարաբերությունները բյուզանդացիների և մահմեդա-

կանների հետ 653-1064 թթ.» աշխատության մասին: Հեղինակն այն բաժանել է նախաբանի, վերջաբանի և հինգ գլուխների: Գլուխները վերնագրված են «Հայաստանն Արևելքի և Արևմուտքի միջև», «Հայաստանը և նրա դերը Բյուզանդիա-Օմայյան խալիֆայություն հակամարտության մեջ 653-750 թթ.», «Հայաստանը Աբբասյան խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության միջև 750-884 թթ.», «Հայաստանն Աբբասյան խալիֆայության ազդեցության անկման և Բյուզանդական կայսրության ազդեցության տարածման շրջանում (885-953 թթ.)» և «Հայաստանը բյուզանդացիների ու մահմեդականների միջև. Հայաստանի՝ բուֆերային պետության դերը և Բյուզանդիայի զավթողական քաղաքականությունը նրա նկատմամբ 953-1064 թթ.»: Գրքում Աբդ ալ-Ռահման Մուհամմեդ ալ-Աբդի բազմակողմանիորեն անդրադառնում է Հայաստանի VII-XI դդ. քաղաքական պատմությանը, հայ-բյուզանդական հարաբերություններին և արաբ-բյուզանդական հարաբերություններում Հայաստանի խաղացած կարևոր դերին:

- Լիբանանյան «Ալ-Մուստակբալ» օրաթերթի 2003 թ. ապրիլի 12-ի համարում կա տեղեկատվություն 2003 թ. Բեյրութի «Ալ-Ռուսուլ» տպարանում հրատարակված հայր Սահիլ Կաշայի աշխատության մասին: «Քրիստոնյա արաբների մշակութային ժառանգությունը» խորագիրը կրող հատորում հեղինակը ներկայացնում է քրիստոնյա արաբի իրական կերպարը՝ կարևորելով նրա դերը փիլիսոփայության, աստվածաբանության և հումանիտար գիտությունների զարգացման գործում: Հ. Սահիլ Կաշան, հիշատակելով որոշ ձեռագրեր և արժանին մատուցելով մի շարք մտածողների, բարձր է գնա-

հատում քրիստոնյաների, այդ թվում՝ արաբական Արևելքում ապրող հայերի դերն արաբական մշակութային ժառանգության ձևավորման մեջ:

- Լիբանանյան «Ալ-Ուսբու ալ-արաբի» շաբաթաթերթի և «Ալ-Մուհարրիր ալ-արաբի» օրաթերթի 2003 թ. օգոստոսի 12-ի համարներից տեղեկանում ենք սիրիացի հետազոտող Սամիր Աբդոյի նոր գրքի մասին: Դամասկոսի «Յուսն մալս» տպարանում լույս տեսած «Սիրիացիները մի քանի լեզու ունեն» խորագրով գրքում հետազոտողն անդրադարձել է հին ու նոր ժամանակներում Սիրիայում գործածված լեզուներին, այդ թվում՝ հայերենին, լեզվական փոխառություններին և այլն:

- «Արև» արաբերեն ամսագրի 2003 թ. սեպտեմբերի համարը հայտնում է Մուհամմեդ Ռիֆաաթ ալ-Իմամի հերթական աշխատության՝ «Հայերը Եգիպտոսում 1896-1961 թթ.» հատորի լույս ընծայման մասին: Հրատարակվել է Կահիրեում՝ ՀԲԸՄ հովանավորությամբ:

- «Ալ-Ուսբու ալ-արաբի» և «Ալ-Մուհարրիր ալ-արաբի» պարբերականների 2004 թ. տարեկզբի համարներից տեղեկանում ենք Փարիզի «Ալ-Յաբաս» տպարանում լույս տեսած «Ֆրանսիայում արևելյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների պատմությունը» վերնագրով աշխատության մասին: Դա հեղինակի՝ փարիզաբնակ դոկտոր Աբդալլահ Նամանի 19-րդ աշխատությունն է, որում գիտական անդրադարձ է կատարվում (Քրիստոսի ծննդից մինչև մեր օրերը) արևելյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների՝ Ֆրանսիա շարունակական ներգաղթին: Օգտագործելով մինչ այդ շրջանառության մեջ չեղած ձեռագրեր և բանավոր գրույցներ՝ հեղինակը տեղեկություններ է հաղորդում մոտ հինգ հարյուր ֆրանսաբնակ լիբանանցի, սիրիացի, պաղեստինցի, իրաքցի, հորդանանցի, եգիպտացի, հայ և թուրք ընտանիքների մասին:

- Դեռևս երիտասարդ Մուհամմեդ Ռիֆաաթ ալ-Իմամի՝ հայագիտության մեջ արդեն ունեցած մեծ ավանդին է անդրադառնում Բեյրութի ՀՅԴ «Ազդակ» օրաթերթն իր 2004 թ. մարտի 17-ի համարում: Հոդվածագիրը՝ օրաթերթի խմբագիրներից ժակ Հակոբյանը, բարձր գնահատելով ալ-Ի-

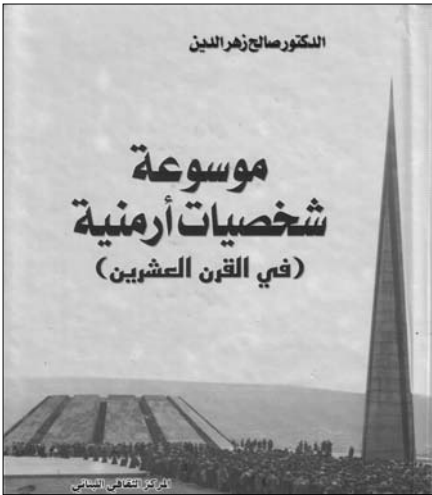
մամի դերն «Արևի» արաբերեն հավելվածի խմբագրությունում, վկայություն է նրա՝ Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամմեդ Ալիի (1805-1848) իշխանության կարևորագույն էջերից մեկին նվիրված հոդվածը, որում հեղինակը ներկայացնում է նախկին գմյուռնահայ Պողոս բեկ Յուսեփյանի (1769-1844) կյանքն ու հասարակական-պետական գործունեությունը: Ըստ հեղինակի՝ Պողոս բեկը, 1819-1826 թթ. զբաղեցնելով Մուհամմեդ Ալիի թարգմանչապետի, 1826-1837 թթ.՝ Առևտրի պետական վարչության տեսչի, 1837-1844 թթ.՝ Եգիպտական առևտրի և օտար երկրների հետ հարաբերությունների վարչության ղեկավարի պաշտոնները, բավական մեծ ազդեցություն է ունեցել Եգիպտոսում և նպաստել

ների մասին:
Ավելացնենք, որ վերջին տարիներին արաբերեն թարգմանությամբ լույս են տեսել հայոց առնչվող և երկու հրատարակություններ:

- «Ալ-Մուստակբալ» պարբերականի 2003 թ. օգոստոսի 1-ի համարը հաղորդում է 2001 թ. Կահիրեում «Մշակույթի բարձրագույն խորհրդի» հրատարակած, ամերիկացի հետազոտող Պիր Պիեռ Պերոզլուի «Իրանցում Մերձավոր Արևելքում (Իմպերիալիզմը, պատերազմը և քաղաքական անկայունությունը)» գրքի մասին (անգլերենից թարգմանել է Ֆախրի Լաբիբը): Հեղինակը Մերձավոր Արևելքում ազդեցության տարածման համար մեծ տերությունների միջև մրցակցությունը բաժանում է երեք փուլի՝ 1818-1904 թթ., 1918-1939 թթ., 1945-1999 թթ.:

Աշխատության մեջ Պերոզլուն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանությանը: Ըստ հեղինակի՝ թուրքական կառավարության իրականացրած Հայոց ցեղասպանությունը Կենտրոնական Ասիայում «Մեծ թուրանական պետություն» ստեղծելու ծրագրի մի մասն էր: Պերոզլուն նշում է, որ հենց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ստեղծված քաղաքական իրավիճակը թուրքական կառավարությանը հնարավորություն տվեց իրագործել այդ զագանաբարո եղեռնը:

- Լաթափայում 2003 թ. լույս է տեսել Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարանի փոխտնօրեն, պատմագիտության դոկտոր Վարդան Գրիգորյանի «Մահմեդական ազգային փոքրամասնությունների բռնի ձուլումն Ադրբեջանում» աշխատությունը՝ Ահմեդ Ֆադելի ռուսերենից արաբերեն թարգմանությամբ (գրքի բնօրինակը հրատարակվել է 1992 թ., Երևանում): Այս ուսումնասիրության արաբերեն հրատարակումն ունի հույժ կարևոր քաղաքական նշանակություն, քանի որ հեղինակը փաստացի հարուստ նյութի հիման վրա ապացուցում է Ադրբեջանի ազգայնամոլ իշխանությունների արտաքսման-ձուլման-ցեղասպանական քաղաքականությունը ոչ միայն հայոց և ընդհանրապես քրիստոնյաների, այլև երկրի ոչ-թուրքացեղ մուսուլման քաղաքացիների նկատմամբ:

երկրի առաջընթացին:

- Այս տարվա հունվարի վերջին օրերին «Լիբանանյան մշակութային կենտրոնը» Բեյրութում լույս է ընծայել լիբանանցի պատմաբան, հայերի մասին վեց մենագրության հեղինակ, դոկտոր Սալեհ Ջահր-էդ-դիհի հերթական «հայկական» գիրքը՝ «20-րդ դարի հայ նշանավոր անձանց հանրագիտարանը»՝ «Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնարկության (Լիսաբոն) հովանավորությամբ: Մեծ ձևաչափի՝ 710 էջանոց հատորում տեղ են գտել շուրջ 60 հայ գործիչների, այդ թվում՝ Մեծ եղեռնի նահատակ հայ գրողների ու մտավորականների կենսագրություններ, ինչպես նաև տեղեկություններ՝ հայկական ավանդական երեք կուսակցությունների, «Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ» և «Հայկական ժողովրդային շարժում», համահայկական և լիբանանահայ ևս ինը կազմակերպություն-

Լևոն Զուրաբյան

Այն տեսակետը, ըստ որի՝ «եթե (հարցը - թարգմանիչ) ՄԱԿ տանենք, ի հայտ կգա ցեղասպանության չզոյությունը», համոզված եմ, ամբողջությամբ խաբեություն է:

**Թուրքերենից թարգմանեց և ծանոթագրեց
Պերճ Էրզիյանը**

¹ Ստամբուլի ամենավրոպական թաղամասը:

² Յ. Բերքբայը նկատի ունի համապատասխանաբար Յունաստանի և Օսմանյան կայսրության քաղաքացի հույներին:

³ Իթթիհատ վե թերաքքի (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցությունը:

⁴ Բառացի թարգմանվում է՝ «Հատուկ կազմակերպություն»:

⁵ Բառացի թարգմանվում է՝ «խորը պետություն»: Այս արտահայտությամբ մինչ օրս նկատի ունեն թուրքիայի քաղաքական համակարգի՝ երևացող ու չերևացող այն խմբակը, որի ձեռքում է իրական իշխանությունը:

⁶ Նշանակում է «Շեկ փաշա». Քեմալը շիկահեր էր:

⁷ Թուրքի տեսանկյունից՝ հայերի:

⁸ Առաջին թվականը բերված է հին, իսկ երկրորդը՝ նոր տոմարով:

⁹ Ազգային ուխտը, որը 1920 թ. հունվարին ընդունել է Քեմալի կողմնակիցներից կազմված Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը՝ թուրքական խորհրդարանը:

¹⁰ Մուսուլման բուլղարներ:

➤ Ապրիլի 23-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ-ի ձեռնամբ և օրհնությամբ կատարվել է Ծիծեռնակաբերդի բարձունքում կառուցվելիք մատուռի հիմնարկերը:

➤ Ապրիլի 24-ին հայաշատ երկրներից Դեր Ջոր են ժամանել շուրջ 6 հազար ուխտավորներ: Դեր Ջորի Հայոց ցեղասպանության համալիր են այցելել նաև Սիրիայի մի շարք ցեղախմբերի առաջնորդներ:

➤ Եվրոպայի եկեղեցիների կոմֆերանսն ու Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը ոչ միայն կոչ են արել «Ապրիլի 24-ը հիշատակել որպես Հայոց ցեղասպանության օր», այլև իրենց բարձրաստիճան ներկայացուցիչներով մասնակցել են 90-րդ տարեկիցի միջոցառումներին:

➤ Եվրոպայի թուրք աշխատավորների համադաշնությունը դատապարտել է 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը և ապրիլի 24-ին երևանում թուրքական մի շարք պատվիրակությունների հետ այցելել Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր: Հաջորդ օրը նրանք երևանում հրավիրել են մամուլի ասուլիս: Ներողություն խնդրելով հայ ժողովրդից՝ պահանջել են Թուրքիայից Ստամբուլում կառուցել Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշակոթող: Միջազգային մշակույթի փոխանակման դաշնության (FOIKA) թուրք ներկայացուցիչ Յաշար Արիֆը հայտարարել է, որ Թուրքիան ոչ միայն պետք է ընդունի Հայոց ցեղասպանությունը, այլև պետք է հնարավորություն ընձեռի սփյուռքի հայությանը՝ վերադառնալու իր պատմական հայրենիքը, և որ, բացի բարոյական փոխհատուցումից, հայերին պետք է վերադարձվի Արևմտյան Հայաստանը:

➤ Ապրիլի 24-ին Բրատիսլավայի կենտրոնում տեղադրվել է տուֆակերտ, քանդակագարդ խաչքար՝ Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին:

➤ Գերմանիայում հուշահանդեսներ են կազմակերպվել Մայնի Ֆրանկ-

ֆուրտի Ս. Պողոս եկեղեցում և Բեռլինի պատգամավորների պալատի միստերի դահլիճում: Բեռլինի Մայր տաճարում կատարվել է հոգեհանգստյան արարողություն: Քյոլնաբնակ Գրիգոր Փեղիվանյան անց է կացրել «Հիշողության առանցքը. ծաղիկներ և անուններ» հուշ-պերֆորմանսը և խորհրդանշական 90 կարմիր կակաչ նետել Հռենոսը:

➤ Ապրիլի 24-ին Թուրքիայի Մարդու իրավունքների գրասենյակը մամուլի ասուլիսում ընդունել է Հայոց ցեղասպանության փաստը:

➤ Ապրիլի 24-ին իրանահայ և իրանցի լեռնագնացները նվաճել են Արարատի և Սիփանի գագաթները՝ տեղադրելով այնտեղ Եղեռնի 90-րդ տարեկիցը խորհրդանշող պաստառ:

➤ Ապրիլի 24-ին Նյու-Յորքի հայկական եկեղեցում մատուցված պատարագից հետո շուրջ 10 հազար հայ հավաքվել է «Թայմզ» հրապարակում ՀՀ և ԼՂՀ դրոշմներով, ցուցապատառներով: Նույն օրը Ս. Պատրիկ կաթողիկե տաճարում տեղի է ունեցել էկումենիկ աղոթք և աշխարհական հայտագիր:

➤ Ապրիլի 24-ին Երուսաղեմի Հին քաղաքում հիշատակի արարողություն է կատարվել Ս. Հակոբ վանքում, որին հաջորդել են սգո երթ և մոմավառություն Սիոն լեռան հուշահամալիրում:

➤ Ապրիլի 24-ին Վրաստանի խորհրդարանական պատվիրակությունը ծաղկեպսակ է դրել Թբիլիսիի Խոջիվանքի պանթեոնում, իսկ ոգեկոչման արարողությունը տեղի է ունեցել Հավլաբարի Ս. Էջմիածին հայկական եկեղեցում:

➤ Ապրիլի 24-ին աննախադեպ ցույց է տեղի ունեցել Լոս Անջելոսի Հոլիվուդ քաղաքում: Ամերիկյան գլխավոր հեռուստաընկերություններն ուղիղ եթերով հեռարձակել են Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած 16 երկրների դրոշմներով առաջնորդվող 100 հազարանոց երթը:

➤ Ապրիլի 24-ին Փարիզի կարդինալը Աստվածամոր (Նոթրը դամ) հռչա-

կավոր տաճարում կատարել է ոգեկոչման արարողություն: Այնուհետև ժողովուրդը բողոքի ցույց է կազմակերպել Շանգ-Էլիզե պողոտայում՝ Թուրքիայի դեսպանատան, ինչպես նաև՝ Կոմիտասի արձանի և Հաղթական կամարի մոտ:

➤ Ապրիլի 24-ին Բուխարեստի Հայկական եկեղեցու հարևանությամբ բացվել է խաչքար հուշարձան՝ ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:

➤ Փարիզի քաղաքապետարանում կազմակերպված միջոցառմանը (որին մասնակցել է շուրջ երեք տասնյակ քաղաքապետ), Փարիզի քաղաքապետն իր ելույթում կոչ է արել Թուրքիային ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

➤ Ֆրանսիայի 350 հազարանոց հայ համայնքը Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցչությունների առջև կազմակերպել է զանգվածային ցույցեր:

➤ Ապրիլի 24-ին աշխարհի մեկուկես տասնյակ երկրների խորհրդարանականներ, պետական պաշտոնյաներ, միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, դիվանագետներ, բարձրաստիճան այլ այրեր երևանում մասնակցեցին դեպի Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր սգո երթին:

➤ Աշխարհի (նույնիսկ՝ Թուրքիայի) գլխավոր ռադիոընկերություններն ու հեռուստատեսություններն անդրադարձել են Հայոց ցեղասպանության 90-րդ տարեկիցին:

➤ Հալեպի մեկ տասնյակից ավելի երկրների գլխավոր և պատվավոր հյուպատոսներ, ապրիլի 25-ի առավոտյան ծաղկեպսակներ են դրել Հայոց ցեղասպանության հուշակոթողին:

➤ Համացանցի candle.direct.am կայքէջում Հիշատակի մոմ է վառել 1.446.000 մարդ:

➤ Ապրիլի 24-ին Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրում, ի հիշատակ մեկուկես միլիոն նահատակների, գլուխ են խոնարհել ավելի քան մեկուկես միլիոն հայեր և հազարավոր այլազգիներ՝ աշխարհի տարբեր երկրներից:

ՀՀ զԱԱ ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ - ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ստորև ներկայացված գրքերը տպագրել է ՀՀ զԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատարակչությունը՝ թանգարան-ինստիտուտի գիտխորհրդի որոշմամբ:

«Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում (1915-1918 թթ.)», ժողովածու, 2004, 219 էջ (A-5):

Ընդգրկում է կայգերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի վավերագրերը, որոնք ուղակիորեն վկայում են 1915-18 թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին:

Ընդգրկում է կայգերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի վավերագրերը, որոնք ուղակիորեն վկայում են 1915-18 թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին:

արձագանքներին Մոսկվայի «Իսկրա» շաբաթաթերթի էջերում, 1914-15 թթ. ասորիների ջարդերին՝ Պարսկաստանի թուրքաբնակ վայրերում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և այլն:

Ժողովածուն հրատարակվել է ՀՀ ԱԺ մեկենասությամբ:

Անուշավան Զաքարյան, «Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս գրականագետների գնահատականներում» (ռուսերեն), 2003, 286 էջ (A-5):

Ավելի քան 350 գրավոր աղբյուրների օգտագործմամբ գրված այս հատորում հեղինակը ներկայացնում է մի խումբ ռուս գրողների հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային և ռազմա-հայրենասիրական գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում՝ 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակում, նրանց գնահատականները՝ հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգությանը:

Հատորը խմբագրել է պատմ. գիտ. դոկտոր Ալբերտ Խառատյանը:

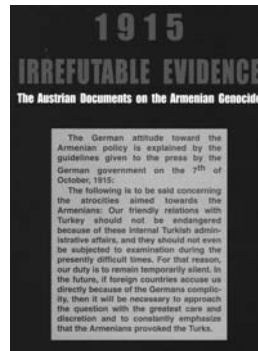

«Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին», ժողովածու, 2004, 336 էջ (A-5):

Ամերիկահայ պատմաբան Արա Սարաֆյանի կազմած և խմբագրած եռահատոր նույնանուն ժողովածուի նյութերն են, որոնք հրատարակվել են Մասաչուսեթսում (ԱՄՆ), 1993-95 թթ.: Առաջին

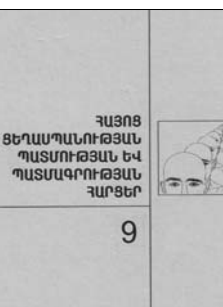
մասն ընդգրկում է Հալեպի, Բեյրութի, Դամասկոսի և Բաղդադի ամերիկյան հյուպատոսությունների զեկուցումները: Երկրորդ մասը («Սահմանամերձ շրջանները») կազմված է Տրապիզոնի, Սամսոնի, Ադրիանապոլսի, Ջնյուռնիայի, Սերսիսի, Թիֆլիսի և Թեհրանի ամերիկյան ներկայացուցչությունների զեկուցագրերից: Երրորդում («Կենտրոնական երկրամասերը») ամփոփված են Օսմանյան թուրքիայի կենտրոնական շրջաններում 1915-17 թթ. տեղի ունեցած դեպքերի առթիվ ամերիկյան դիվանագետների զեկուցագրերը:

Անգլերենից թարգմանել է Հասմիկ Հայրապետյանը, խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան: Հրատարակվել է «Հայոց ցեղասպանությունը և միջազգային հանրությունը» մատենաշարով (թիվ 5):

Արտեմ Օհանջանյան, «1915 թվական. անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին)» (անգլերեն), 2004, 253 էջ, չափսը՝ 23,5 x 17 սմ:

Ավստրիայի պատմաբան, ՀՀ զԱԱ պատվավոր դոկտոր Ա. Օհանջանյանն անաչառորեն ուսումնասիրել է Ավստրիայի պետական արխիվների՝ Հայկական հարցին առնչվող նյութը և 12 ստվար հատորներով հրատարակել զերմաներեն: 1915 թ. վերաբերող որոշ վավերագրեր, որ գերմաներեն հրատարակել է առանձին գրքով (1995 թ.), տարիներ առաջ թարգմանվել են նաև հայերեն (1997 թ.) և պարսկերեն (1999 թ.): Այդ փաստաթղթերը նոր լույս են սփռում Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման և իրականացման գործում Քառյակ դաշինքի, հատկապես Գերմանիայի մեղսակցության հարցի վրա:

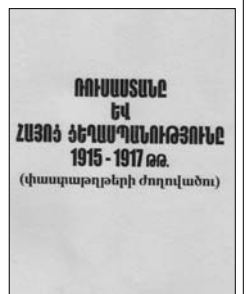

«Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր» (մատենաշար), 2004, 184 էջ, չափսը՝ 25,5 x 17 սմ:

Մատենաշարի 9-րդ գրքում ամփոփված են ավելի քան 10 հեղինակների գիտական աշխատություններ (ռուսերեն և անգլերեն հակիրճ ամփոփագրերով)՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության պատմությանը, հայ ազգաբնակչության տեղահանությանը, 1912-14 թթ. Ավստրո-Հունգարիայի դերին՝ Հայկական բարեփոխումների գործընթացում, հայերի ցեղասպանության

«Ռուսաստանը և Հայոց ցեղասպանությունը 1915-1917 թթ. (փաստաթղթերի ժողովածու)», 2004, 208 էջ (A-5):

Ժողովածուն ամփոփում է հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության առնչությամբ ռուս դիվանագետների գրագրությունները, հայ և

ռուս պատգամավորների ելույթները՝ Պետական Դումայում, Ռուսաստանի երեք կառավարությունների որոշումները, ռուսական զինվորական և կովկասյան իշխանությունների զեկուցագրերը և պաշտոնատար անձանց հարցազրույցներն ու հոդվածները:

«Հայոց ցեղասպանություն. աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում (նյութերի ժողովածու)», 2005, 652 էջ, չափսը՝ 25 x 17 սմ:

Ներկայացված են 1915-2001 թթ. հայտարարություններ, բանաձևեր, արձանագրություններ, հռչակագրեր և այլն, 1914-2004 թթ. Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրությունը:

Կազմել և առաջաբանը գրել է պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանը:

Վալերի Թունյան, «Երիտթուրքերը և Հայկական հարցը (1908-1912)» (ռուսերեն), առաջին մաս, 2005, 392 էջ (A-5):

Մենագրության առաջին գրքում քննարկվում է Օսմանյան կայսրության կառավարող «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ, փոխազդեցությունները հայկական քաղաքական հաստատությունների՝ Ազգային ժողովի, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի, քաղաքական կուսակցությունների հետ, ինչպես նաև՝ հայթուղական փոխհարաբերությունները երիտթուրքերի իշխանության գալու պահից մինչև նրանց առաջին կառավարության անկումը (1908-12 թթ.):

Ուսումնասիրությունը նվիրված է Մեծ եղեռնի 90-րդ տարելիցին:

Վալերի Թունյան, «Երիտթուրքերը և Հայկական հարցը (1912-1914)» (ռուսերեն), երկրորդ մաս, 2005, 552 էջ (A-5):

Մենագրության երկրորդ գրքում քննարկվում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ՝ 1912 թ. օգոստոս - 1914 թ. նոյեմբեր ժամանակահատվածում, վերլուծվում է աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, երբ գերտերությունների նախաձեռնությամբ սկսվում է նախապատրաստվել Ասիական Թուրքիայի բաժանումը՝ Արևելյան հարցի լուծման նպատակով:

Շարադրված են Օսմանյան կայսրությունում հայկական բարեփոխումների շուրջ տեղի ունեցած պայքարի մանրամասները, ցույց է տրված Օսմանյան Թուրքիայում Հայկական հարցի լուծման երիտթուրքերի տարբերակը՝ հայերի բնաջնջման ուղին:

Շարադրված են Օսմանյան կայսրությունում հայկական բարեփոխումների շուրջ տեղի ունեցած պայքարի մանրամասները, ցույց է տրված Օսմանյան Թուրքիայում Հայկական հարցի լուծման երիտթուրքերի տարբերակը՝ հայերի բնաջնջման ուղին:

«Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին» («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քն-

նիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), 2005, 239 էջ (A-5):

Փաստացի նյութը հնարավորություն է տալիս օբյեկտիվ պատկերացում կազմել և անաչառ գնահատական տալ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի կրած վնասների հաշվառման և դրանց փոխհատուցման ուղղությամբ՝ Թիֆլիսում 1918 թ. վերջից մինչև 1920 թ. սկիզբը գոյատևած Հանձնաժողովի գործունեության մասին, որը ցայսօր հանիրավի մոռացության է մատնված:

Կազմել, ծանոթագրել և առաջաբանը գրել է բան. գիտ. թեկնածու Անուշավան Զաքարյանը:

Մանուել Ադամեան, «Մեծ եղեռն», պիես, 2005, 72 էջ (A-5):

Թատերգության գլխավոր գործող անձինք Հայոց ցեղասպանության զոհերից են՝ Գրիգոր Զոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Ռուբեն Սևակը, Սիամանթոն, Կոմիտաս վարդապետը, ինչպես նաև՝ Վարուժանի և Սևակի տիկիները, Թալեաթը, Լեփսիուսը և ուրիշներ:

Տիգրան Սարուխանյան, «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիայում (1915-1918 թթ.)», 2005, 202 էջ (A-5):

Հեղինակն անդրադարձել է Հայկական հարցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, Հայոց ցեղասպանությանը, Մեծ Բրիտանիայի ռազմադիվանագիտությանը՝ 1915-16 թթ., Անտանտի երեք մեծ տերությունների՝ Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի՝ 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությանը, Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնացման պաշտոնական անգլիական գործընթացին, 1915-18 թթ. Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում Հայկական հարցի քննարկմանը և այլ հարցերի:

Բենիամին Պողոսյան, «Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում 1914-1923 թթ.», 2005, 174 էջ (A-5):

Ներկայացված են հայանպաստ շարժման նախադրյալներն ու նախապատմությունը Մեծ Բրիտանիայում, շարժման էվոլյուցիան, հայանպաստ կազմակերպությունների աշխատանքները, լրդ Ջեյմս Բրայսի գործունեությունը՝ խնդրո առարկայի ոլորտում և այլն:

Ուսումնասիրությունն ունի նախաբան, վերջաբան, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներ, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ: Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան:

Արամ Անանյան, «Հայոց ցեղասպանության

Ժխտման նոր փորձ», 2005, 92 էջ (A-5):

Անդրադարձ է թուրքական պատմական ընկերակցության հրատարակած «Հայեր. աքսոր և գաղթ» աշխատությանը, վերհանված է Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականության երեսակներից մեկը՝ Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության թվի վերաբերյալ Աճկարայի պաշտոնական պատմագրության հակագիտական մոտեցումը:

Տիգրան Մաթոսյան, «Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական Հոլոքոստ. համեմատական փորձ», 2005, 182 էջ (A-5):

Մենագրության առաջին մասում հեղինակն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանության և հրեական ողջակիզման հիմնական գործոններին, երկրորդում՝ ցեղասպանության և ողջակիզման իրագործմանը:

Գիրքն ունի ներածություն, անգլերեն ամփոփում, օգտագործված գրականության ցանկ:

Հողվածի հիմքում հեղինակի՝ Նանսենի հիշատակին 1994 թ. հոկտեմբերի 10-ին Նորվեգիայի գիտությունների և գրականության ակադեմիայում կարդացած դասախոսությունն է:

Գրքույն ունի ներդիր՝ լուսանկարներ: Խմբագրել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանը:

Դորա Սաքայան, «Զմյուռնիա, 1922. բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը»: «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի» և «Նահապետ» հրատարակչություններ, 2005, 224 էջ (A-5):

Լեզվաբան և լեզվագետ Դորա Սաքայանը (Կանադա) արևելահայ ընթերցողին է ներկայացրել իր պապի օրագիրը, որտեղ մանրամասնորեն նկարագրված են բժիշկ Խաչերյանի և նրա ընտանիքի, ինչպես նաև Զմյուռնիայի հայերի և հույների տառապանքները՝ 1922 թ. սեպտեմբերի աղետի օրերին:

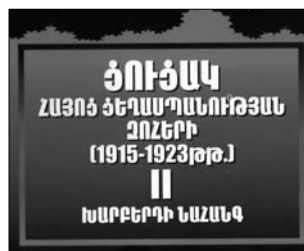
Թեսսա Յոնսոնի նախաբանը գերմաներենից, ինչպես նաև օրագրի մասին անգլերեն, հունարեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն կարծիքները թարգմանել է Դորա Սաքայանը: Արևմտահայերեն տեքստերը արևելահայերենի է փոխադրել Լարիսա Գևորգյանը, խմբագիր՝ Լաուրա Մանուկյան:

«Ցուցակ Հայոց ցեղասպանության զոհերի (1915-1923 թթ.)», գիրք 1: Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի և «Նահապետ» հրատարակչություններ, 2004, 67 էջ (A-4):

Մատենաշարի առաջին գիրքն է՝ նվիրված Սեբաստիայի նահանգին: Առաջին անգամ փորձ է արվում ամբողջացնել Օսմանյան թուրքիայի տարածքում երիտթուրքերի քաղաքականության զոհ դարձած հայերի ցուցակը:

Կազմել են Լուսինե Խաչատրյանը և Արփիմե Բաբլունյանը: Հովանավորել են Գևորգ, Սամվել և Հասմիկ Դավթյանները:

«Ցուցակ Հայոց ցեղասպանության զոհերի (1915-1923 թթ.)», գիրք 2: Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի և «Նահապետ» հրատարակչություններ, 2004, 70 էջ (A-4):

Մատենաշարի երկրորդ գիրքը նվիրված է Խարբերդի նահանգին: Գավառ առ գավառ, այբբենական կարգով ներկայացված են զոհերի առայժմ մեզ հայտնի անունները:

Կազմել են Լուսինե Խաչատրյանը և Արփիմե Բաբլունյանը:

Հրատարակությունը հովանավորել է Գագիկ Գևորգյանը (Մոսկվա) և երախտագիտությամբ նվիրել այն իր ծնողներին՝ Այսա Զաքինյանին և Գուրգեն Գևորգյանին:

Բյորն Էգգե, «Ֆրիտյոֆ Նանսենի պայքարը հանուն մարդու իրավունքների և մարդկային արժանապատվության», 2003, 27 էջ (A-5):

ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատարակությունները կարելի է ձեռք բերել թանգարան-ինստիտուտի գրախանութում: Դեռ.՝ 39-09-81:

